TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

2008 | 1

RELIGIE EN SPORT

INHOUD

2008 |1: Religie en sport

TR

3 Redactioneel

28 In memoriam

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

57 Boeken

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

4 ONDERZOEK | Jan Tolleneer
De Spelen van Berlijn in de spiegel van Leni Riefenstahl

ONDERZOEK | Susanne van den Buuse
Een heilig geloof in bijgeloof 9

14 COLUMN | Ikenius Antuma
Atleet in re-actie

DEBAT | Marcel Poorthuis
Uitverkiezing als remedie tegen geweld 15

19 PORTRET | Albert Heller
'Mijn ultieme drive is de verandering van levens'

ANTITHESE | Antoine Bodar
Sport als religie? 23

30 COLUMN | Dick Wursten
Ronaldinho, slaapt gij nog?

MENSEN IN BEELD | Luuk Miedema
Omdat ik ben wie ik ben
Freefighter met een missie 31

37 KURF | John Körver

INTERVIEW | Karlijn Goossen en Dineke Spee
Met sport meer mens 38

43 PERSPECTIEF | Shirl J. Hoffman
Het gebed van de sporter

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 1 | nummer 1 | maart 2008
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een oecumenisch tijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte ontleent zijn naam aan het besef dat *tussen* mensen van verschillende culturen en generaties steeds opnieuw een proces van verstaan op gang gebracht en bevorderd kan worden. Zo kan ook nieuwe *ruimte* ontstaan voor het evangelie, waarin mensen en culturen in hun verscheidenheid worden gerespecteerd, maar niet in hun verschil worden opgesloten.

TussenRuimte wil signaleren, reflecteren en inspireren door middel van journalistieke verbreding en theologische verdieping van ons inzicht in religie en religieuze aspecten van cultuur. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

TussenRuimte pendelt tussen lokale initiatieven en globale ontwikkelingen, waarin aandacht voor mensen, omkeer in mensenlevens en inzet voor vrede en gerechtigheid zichtbaar worden.

TussenRuimte is niet institutioneel *ge*bonden, maar wel *ver*bonden met mensen en organisaties in de missionaire beweging die elkaar willen ontmoeten en bevragen over religieuze en culturele, economische en sociale grenzen heen.

TussenRuimte verschijnt viermaal per jaar en wordt uitgegeven in een samenwerkingsverband tussen de Nederlandse Zendingsraad (NZR), Missio België, de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeefmaatschappij Kok ten Have.

Redactie
dr. Hanneke Arts-Honselaar
Veerle Borremans
Karlijn Goossen, MA
drs. Jaap Hansum
drs. Wout van Laar
Dineke Spee (voorzitter)

Themaredactie
drs. Jaap Hansum

Eindredactie
Marieke van der Giessen, Dineke Spee

Secretariële ondersteuning
Marion Popkema-van der Ven

Redactieadres
Redactie *TussenRuimte*
Postbus 8092, 3503 RB Utrecht
redactie.tussenruimte@antenna.nl

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
Leni Riefenstahl (5), AIA (10,19,21,24), Heleen van Muijen (31), Sabriye (34), John Körver (37), Jessica Meier (39), Pics United (45)

Abonnementenadministratie
Postbus 5018, 8260 GA Kampen
abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs
Een jaarabonnement kost in 2008 in Nederland € 35,00; in België € 36,50; in Europa € 40,00.
Losse nummers kosten € 10,00 (exclusief porto).
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

© 2008 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Verademing of verdwazing?

In het Olympische jaar 2008 verkennen we in het eerste nummer van ons nieuwe tijdschrift de 'tussenruimte' tussen religie en sport. In de dialectiek van stem en tegenstem wordt vanuit verschillende disciplines en perspectieven in kaart gebracht waar sport en religie elkaar raken, elkaar overlappen en met elkaar botsen. Annelies Knoppers herinnert aan het gegeven dat sport ongeveer een eeuw geleden bewust werd verbonden met het christelijk geloof vanwege haar karaktervormende effecten. Of en hoe dit werkt in de context van ontwikkelingswerk, onderzocht Heleen van Muijen. De islamitische sportschoolbeheerder Oktay Karatas signaleert dat juist een vechtsport als *freefight* veel goeds oplevert voor – onder meer – probleemjongeren. Een soortgelijke observatie doet Freek Bakker in zijn bespreking van de film *Buddha's lost children*, over de missie van de boeddhistische 'tijgermonnik' en voormalig kampioen thaiboksen Phra Khru Bah. Onder de vlag van *Athletes in Action* benutten bevlogen gelovige jonge sporters hun passie voor sport om ook iets van hun passie voor Jezus te delen met generatiegenoten; daarover bericht Albert Heller. Deze reeks positief getoonzette verhalen nodigt uit tot kritische tegengeluiden. Ikenius Antuma trekt het gezonde imago van sport in twijfel. De vraag of sport de hedendaagse religie kan worden genoemd, wordt door Antoine Bodar ontkennend beantwoord. Het geheim van een drukbezochte voetbalmatch is erin gelegen dat het een ritueel is dat nergens over gaat en niets voorstelt, zodat je er alles in kwijt kunt, vermoedt Dick Wursten. Susanne van den Buuse deed onderzoek naar bijgeloof bij sporters en constateert dat de grens tussen geloof en bijgeloof onder sporters flinterdun is. Shirl Hoffman bekritiseert de rol van het gebed bij sportbeoefening. In een geschiedkundige bijdrage richt Jan Tolleneer de schijnwerper op de verheerlijking van het lichaam in het Derde Rijk. John Körver tekent voor de cartoon en illustreert daarmee nog eens de ambivalente verhouding tussen religie en sport. Marcel Poorthuis biedt in zijn beschouwing over uitverkiezing als remedie tegen geweld alvast een voorproefje van het volgende nummer, dat gewijd zal zijn aan het onderwerp 'godsdienst en geweld'. De vaste rubrieken beeldmeditatie, impressies, boeken, film, muziek en agenda maken het eerste nummer van *TussenRuimte* compleet. Veel leesplezier!

— Jaap Hansum, themaredactie

De Spelen van Berlijn in de spiegel van Leni Riefenstahl

De betekenis van de Olympische Spelen in Berlijn, van 1 tot 16 augustus 1936, is het object geweest van talrijke sporthistorici en cultuurwetenschappers. Onder de auteurs is geen echte consensus over de beweegredenen van de protagonisten, noch over de gevolgen op korte termijn, noch over de impact op langere termijn. Op welke manier paste wedstrijdsport in het gedachtegoed van de nazi's? Wat was het eigenlijke voorwerp van hun verheerlijking? De film Olympia is daarbij onderzoeksbron én onderzoeksobject.

De Spelen van de elfde Olympiade worden herinnerd als een sportief en feestelijk hoogtepunt in de geschiedenis van de Olympische beweging. Tegelijkertijd blijft een duidelijk beeld bewaard van een politieke machtsontplooiing, een manifestatie die de ellende van oorlog en Holocaust inluidde.
Wie vandaag de film *Olympia* van Leni Riefenstahl bekijkt, wordt in verwarring gebracht door een vergelijkbare paradox. De kunstzinnigheid waarmee Riefenstahl het schoonspringen op film zette, contrasteert met de directheid waarmee de nazisymboliek in beeld werd gebracht. Legde de manifestatie de kern bloot van ware sport en zuivere krachtmeting of werd het cultuurfenomeen door Adolf Hitler misbruikt als werktuig van zijn ideologie? Is de film *Olympia* te beschouwen als een product van een bevlogen kunstenares of is hij een tragisch voorbeeld van politieke propaganda?

Duitse atleten behaalden te Berlijn in het totaal 89 medailles, 34 meer dan de Verenigde Staten, die op de tweede plaats eindigden. Naast extreem organisatievermogen toonde het Derde Rijk ook zijn belangstelling voor het historisch erfgoed. De nazi's zijn begonnen met de traditie het Olympische vuur via een estafetteloop uit de Griekse bakermat Olympia over te brengen. Maar dat betekent niet dat wedstrijdsport en nationaalsocialisme vanaf het begin harmonieus samengingen. Integendeel. De partij associeerde zich veel meer met het turnen, een cultuurvorm van eigen bodem. Voordat de nazi's in 1933 – nauwelijks drie jaar voor de Spelen – aan de macht kwamen, hadden ze sport zelfs veroordeeld vanwege haar internationale en multiculturele karakter en vanwege de recordgekte die haar kenmerkte (Guttmann 2004). In zeer korte tijd veranderde de Olympische sport echter van een stoorzender in een instrument om de kracht van het regime te etaleren. Hitler en zijn propagandaminister Goebbels stelden onverwacht uitgebreide financiën ter beschikking. De Spelen moesten een grandeur krijgen die de

Uit de film *Olympia* van Leni Riefenstahl © Leni Riefenstahl

superioriteit van het arische ras in het licht zou plaatsen. In de context van de gevoerde rassenpolitiek konden joden onmogelijk deel uitmaken van het team, maar Duitsland zou het Internationaal Olympisch Comité weten te sussen en zou boycotmaatregelen weten te verhinderen. Op demonstratieve wijze lieten de nazi's twee halfjoden toe om de Spelen mee te maken: de ijshockeyspeler Rudi Ball en de schermster Helene Mayer (Krüger 1999).

Maatregelen voor voortplanting

Hoe paste de sport in de pogingen van de nazi's om een superras te creëren? Lichamelijke opvoeding en persoonsontwikkeling maakten deel uit van een breed, op wetenschappelijke inzichten gebaseerd programma. De Duitsers namen maatregelen om genetisch inferieuren uit te sluiten: sterilisatie, euthanasie en later uitroeiing. Ze namen ook maatregelen om genetisch superieuren aan te moedigen zich voort te planten: via het gezinsleven, maar ook – zo is gebleken – via het zogeheten Lebensborn-netwerk. Volgens Himmler hoorde het verwekken van kinderen tot de functie van SS-officieren. De opvoeding en de selectie van deze officieren vormden de top van een elitair opvoedingssysteem. In dit

systeem speelden, veeleer dan de traditionele cognitieve opleiding, de wilsvorming en 'lichamelijke staling' een hoofdrol. Het is kenmerkend dat Hitler boksen tot een verplicht onderdeel van de lichamelijke opvoeding maakte, en dat hij vakken als eugenetica en lichamelijke opvoeding oplegde aan universiteitsstudenten. Naast het turnen en de premilitaire oefeningen werd nu ook de wedstrijdsport ingezet als een instrument van opvoeding en van controle. Overwinningen op de Olympische Spelen toonden de brede bevolking, zoals Arnd Krüger (1999) zegt, dat het selectiesysteem van de nazi's efficïent werkte en dat de wetenschappelijke aanpak van rasverbetering effectief vruchten zou afwerpen.

Veel sporthistorici schilderen de Spelen van Berlijn om al deze redenen af als een nachtmerrie en een karikatuur. Avery Brundage, de latere IOC-voorzitter, noemde de Spelen evenwel een overwinning van de Olympische idee en een vervulling van de droom van Pierre de Coubertin. Wie de film *Olympia* van Leni Riefenstahl uit 1938 bekijkt, is in eerste instantie geneigd Avery Brundage bij te vallen. In de verschillende versies van de film wordt de hoofdmoot gevormd door verslaggeving van de eigenlijke sportwedstrijden. Dit geldt zowel voor het eerste deel *Fest der Völker* (atletiekproeven) als voor het tweede deel *Fest der Schönheit* (vooral andere proeven). Men ziet atleten van verschillende landen en verschillende rassen. Afro-Amerikaanse medaillewinnaars als Jesse Owens en Ralph Metcalfe ontbreken niet. Riefenstahls camera lijkt bij hen zelfs even te talmen. Al deze beelden roepen, samen met die van het Olympisch dorp, een sfeer op van *fair play*, verbroedering en internationalisme. Naast de Olympische symboliek is er echter ook een overvloed aan nazisymboliek, en worden partij-officials regelmatig in beeld gebracht. We zien Adolf Hitler glunderen wanneer Hans Woellke het kogelstoten wint, en Gerard Stöck het speerwerpen. Vooral de openingsceremonie drukt een stempel op de film en maakt dat velen hem vereenzelvigen met pure propaganda.

De beelden roepen een sfeer op van fair play, verbroedering en internationalisme

Tegenolympiade

Een dergelijk samengaan van sport, film en propaganda staat niet op zichzelf. *Olympia* roept vergelijkingen op met de beelden die, een jaar later, te Antwerpen gemaakt zijn van de Derde Arbeidersolympiade. Deze fungeerde als een tegenolympiade, een expliciete repliek van de arbeidersbeweging op de Spelen van extreem rechts (Tolleneer en Box 1987). Op het vlak van symboolgebruik werden de Hitlergroet en de Olympische groet beantwoord met de groet met gebalde vuist, de swastika met de rode vlag, de Olympische hymne met de Internationale (Hinderyckx 2005).

De sportfilms van rechts en die van links hadden tal van semiotisch-ideologische kenmerken gemeen. Maar qua productie en kunstzinnigheid kon die van de Arbei-

dersolympiade onmogelijk concurreren met *Olympia*.
Riefenstahl zette drieëndertig cameralieden in en spendeerde anderhalf jaar aan het montagewerk. De film die in 1938 in de bioscopen kwam, bevatte slechts dertig procent het oorspronkelijke materiaal. Hij kaapte de ene prijs na de andere weg en behoort nog steeds tot de hoogst gewaardeerde documentaires. McFee en Tomlinson (1999) analyseerden *Olympia* als een kunstwerk dat ondergedompeld is in een romantische en mystieke sfeer. Hoe universeel de lichaamscultuur die opgeroepen wordt, ook is, ze versluiert de politieke ideologie van het specifieke moment. Ook hier is dus propaganda werkzaam. *Olympia* is briljant, maar de film is geen onschuldige creatie. Bewust of onbewust getuigt hij van een elitair mensbeeld dat zou uitmonden in de Holocaust. De vraag of de film een kunstwerk was dan wel een propagandamiddel, kan in die zin eenvoudig beantwoord worden: hij was beide.

Soldaat versus sportman

Olympia is voor opeenvolgende generaties uiteraard vooral een reportage gebleven die verhaalt over sportieve prestaties. Voor het Derde Rijk speelde de wedstrijdsport echter niet de rol die men uit het eenmalige Olympisch hoogtepunt zou kunnen afleiden. Het gespierde mannelijke lichaam was een duidelijk symbool voor de levenskracht van het arische ras. Maar de topatleet was niet de ware superman van de nazi's. Sport is in essentie immers onproductief; ze neigt te veel naar individueel heldendom en ze werd bevolkt door zwarte atleten die de raciale ideeën op de proef kwamen stellen. Neen, de grote held, de *Übermensch*, werd gerepresenteerd door de krijger, de dappere soldaat die zich opoffert voor het vaderland. De sportman kon daarvan slechts een mager aftreksel zijn (Hoberman 1999). De lichaamscultuur van het totalitaire regime stond dus in de eerste plaats in het teken van productiviteit en militaire paraatheid.

De wedstrijdsport had een plaats in de lichaamscultuur en in de lichamelijke opvoeding, maar ze was geen doel op zichzelf, hooguit een middel. De toon was door Hitler reeds gezet in *Mein Kampf*, het boek dat hij in 1925-1926 publiceerde. In Spartaanse zin hamerde hij daarin op de lichamelijke opvoeding en de karaktervorming van de jeugd: 'Er zou eigenlijk geen dag voorbij mogen gaan dat de jongeman – of het jonge meisje – niet minstens 's morgens en 's middags een uur lang lichamelijk gestaald werd.' Boksen had toen al een bijzondere

De lichaamscultuur stond in de eerste plaats in het teken van productiviteit en militaire paraatheid

plaats in Hitlers visie op de opleiding van jongemannen, omdat het 'het lichaam tot stalen hardheid en uiterste soepelheid en lenigheid opvoedt', 'aanvalsgeest aankweekt' en 'bliksemsnelle besluiten vereischt' (Hitler 1939: 479).
Het is overdreven te zeggen dat de nazi's de *sport* verheerlijkten. De wedstrijdsport was voor hen slechts een hulpmiddel, een

instrument van volksopvoeding, en door de bekende omstandigheden werd ze ook een instrument van staatspropaganda. Het is aan de andere kant niet overdreven te zeggen dat de nazi's het *lichaam* verheerlijkten. Riefenstahls *Olympia* toont de glorificatie van spierkracht en wilskracht, maar de film weerspiegelt ook onderworpenheid aan de totalitaire staat. Drie jaar na de Spelen en één jaar na de verfilming ervan viel Hitler Polen binnen. Aanvalsgeest en bliksemsnelle besluitvaardigheid waren blijkbaar voldoende tot ontwikkeling gekomen. Ze vonden hun tragische bestemming in de Tweede Wereldoorlog.

— Professor dr. Jan Tolleneer schreef zijn licentiaatsverhandeling over sport als populaire cultuur en moderne mythologie, en zijn doctoraatsthesis over de geschiedenis van de katholieke turnbeweging in het verzuilde België. Hij is hoofddocent aan de Katholieke Universiteit Leuven en gasthoogleraar aan de Universiteit Gent.

Literatuur

A. Guttmann, *Sports. The first five millennia*, University of Massachusetts Press, Amherst 2004.

B. Hinderyckx, *Sport tussen nationalisme en socialisme. De Olympische Spelen van 1936 (Berlijn) en de Arbeidersolympiade van 1937 (Antwerpen) in vergelijkend perspectief* (licentiaatsverhandeling), UGent, Gent 2005.

A. Hitler, *Mein Kampf*, De Amsterdamsche Keurkamer, Amsterdam 1939.

J. Hoberman, 'Primacy of performance. Superman not Superathlete', *International journal of the history of sport* 16-2 (1999), 69-85.

A. Krüger, 'Breeding, bearing and preparing the Aryan body. Creating supermen the Nazi way', *International journal of the history of sport* 16-2 (1999), 42-68.

G. McFee en A. Tomlinson, 'Riefenstahl's *Olympia*. Ideology and aesthetics in the shaping of the Aryan athletic body', *International journal of the history of sport* 16-2 (1999), 86-106.

J. Tolleneer en E. Box, 'An alternative sport festival. The IIIrd Labour-Olympiad in Antwerp 1937', *Stadion. International journal of the history of sport* 12-13 (1987), 183-189.

Een heilig geloof in bijgeloof

Bijgeloof en sport zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Miljoenen sporters wereldwijd voeren voor of tijdens wedstrijden hun persoonlijke rituelen uit.

'Op de dag van de wedstrijd moet je je benen niet scheren; dan scheer je de kracht eruit.'
Erik Dekker, voormalig wielrenner

'Mijn geluksgetal is 13. Ik won mijn eerste wedstrijd bij de A-rijders op 13 januari, het was de dertiende wedstrijd van het seizoen en het was op dat moment 13 graden onder nul.'
Evert van Benthem, voormalig schaatser

'Ik smeerde eens Vicks in mijn knieholtes. Ik had het gevoel dat ik daardoor nog sneller en soepeler liep. Sindsdien ben ik het blijven doen.'
Marc Overmars, voormalig voetballer

Bijgeloof beperkt zich niet tot individuele sporters, ook hele teams, coaches en zelfs toeschouwers geloven heilig in de werking van hun bijgeloofrituelen. Dit op het oog vaak vreemde gedrag is een populair onderwerp in de media, getuige de vele anekdotes over bijgelovige sporters.

Het lijkt dan ook niet meer dan logisch dat bijgeloof niet weg te denken is uit de sportpsychologie. Maar tot op de dag van vandaag is er nog zeer weinig wetenschappelijk onderzoek naar bijgeloof in de sport gedaan. Dit verbaast mij enorm. In dit artikel zal ik onder meer beargumenteren dat bijgeloof belangrijke functies voor sporters vervult en raakvlakken heeft met religie.

Onderzoek

In Nederland heeft slechts één onderzoek naar bijgeloof in de sport plaatsgevonden. Daarom besloot ik mijn afstudeeronderzoek aan dit interessante verschijnsel te wijden. Ik liet 259 sporters mijn bijgeloofvragenlijst invullen. Onder deze sporters waren voetballers en tennissers, mannen en vrouwen, sporters van een hoog (professioneel) en van een laag (amateur) niveau. Uit mijn onderzoek bleek dat 77 procent van de sporters die mijn vragenlijst hadden ingevuld, één of meer vormen van bijgeloof hadden. Een soortgelijk percentage wordt ook in ander onderzoek gevonden. In het andere onderzoek in Nederland bleek dat 80 procent van de sporters bijgelovig was; Amerikaanse onderzoekers vonden een percentage van 74.

Dat de grote meerderheid van de sporters toegeeft bijgelovig te zijn, is opmerkelijk. Immers, de huidige maatschappij wordt beheerst door wetenschap en technologie en biedt geen ruimte voor magische praktijken. Bijgeloof wordt in deze tijd dan ook niet serieus genomen, zelfs als belachelijk

afgedaan. Sporters zijn opgegroeid met de opvatting dat aanleg, vaardigheid en gedisciplineerd trainen de basis vormen van een goede sportprestatie. Waarom nemen zij dan hun toevlucht tot irrationeel en schijnbaar onzinnig gedrag?

Ritueel

Om tot een antwoord op deze vraag te komen is het allereerst belangrijk te weten wat bijgeloof nu eigenlijk precies is. Volgens Womack is een bijgeloofritueel een ritueel dat
– herhaalbaar is;
– gepland is;
– een vaste volgorde kent;
– verschilt van 'normale' activiteiten als een warming-up;
– (bovennatuurlijke) kracht bezit, althans volgens de sporter.

Een bijgeloofritueel is dus geen routine. Een routine is een activiteit die de prestatie aantoonbaar bevordert, zoals een warming-up. Ook is een bijgeloofritueel geen gewoonte. Een gewoonte bezit volgens de uitvoerder geen (bovennatuurlijke) kracht. Een bijgeloofritueel komt vaak wel uit een gewoonte voort.

'Ik tikte met mijn schoen altijd twee keer tegen de zijkant van de bobslee om ze sneeuwvrij te maken. Later ging ik die schoenen borstelen, maar het tikken bleef. Als ik het niet deed, was mijn zelfvertrouwen weg.'
Job van Oostrom, voormalig bobsleeër

Taboe

Naast het ritueel is ook het taboe een vorm van bijgeloof. Een taboe is in de sport vaak een bepaalde zin of uitspraak die niet genoemd mag worden. Een goed voorbeeld is afkomstig uit het honkbal. Wanneer een team erin slaagt de tegenpartij van honkslagen af te houden en dus geen *hits* tegen heeft (een *no hitter*), mag daarover absoluut niet gesproken worden. Uitspraken als 'we hebben nog geen *hit* tegen' zullen namelijk de 'betovering' verbreken, waarna men prompt een *hit* tegen zal krijgen.

Fetisj, passief bijgeloof

Een fetisj is het toekennen van magische krachten aan een object. Op deze manier

krijgt men bijvoorbeeld een geluksracket of een geluksmuntje. Wanneer een sporter zijn geluksobject om een of andere reden niet bij zich heeft tijdens de wedstrijd, brengt dit ongeluk, en zal hij de wedstrijd zeker verliezen. In mijn onderzoek onderscheidde ik verder nog de vorm passief bijgeloof, oftewel het toekennen van krachten aan bepaalde omstandigheden.

'Ik droeg altijd een speldje bij mij met daarop een Mariabeeldje. Dat heb ik van mijn ouders. Zonder dat speldje ben ik nergens, voel ik me eenzaam en heel onzeker.'
Leontien Zijlaard-Van Moorsel, voormalig wielrenster

In Sydney draaiden ze vóór elke finale It's a beautiful day *van U2. Na mijn eerste gouden plak ging ik echt geloven dat er zonder dat nummer geen vervolg zou komen op mijn overwinningen.'*
Inge de Bruijn, voormalig zwemster

Religie

Volgens Jahoda is bijgeloof: 'de overtuiging dat je lot in handen is van onbekende externe krachten die bestuurd worden door machten waarover je geen controle hebt'. Dit lijkt een goede definitie, ware het niet dat deze omschrijving ook van toepassing is op religies. Bijgeloof en religie liggen dan ook erg dicht bij elkaar.

Theo Bos (baanwielrenner) bidt vóór de wedstrijd en zegt dan: 'Geef me de kracht om deze wedstrijd goed te rijden.' Dit doen vele sporters, maar bij Theo Bos is dit opmerkelijk: hij is niet gelovig en bidt in het dagelijks leven niet.

Zowel geloof als bijgeloof heeft een geloof in het bovennatuurlijke als kenmerk. Een gelovig en een bijgelovig persoon geloven dan ook beiden in de invloed van externe machten op het dagelijks bestaan en proberen deze te beïnvloeden, gunstig te stemmen. In mijn onderzoek bleek dat sporters die geloven in de invloed van externe machten, bijgeloviger zijn dan sporters die daar niet in geloven. Omdat gelovige sporters ook geloven in de invloed van externe – in dit geval goddelijke – machten, is het niet verwonderlijk dat zij bijgeloviger bleken te zijn dan niet-gelovige sporters.

Geloof en bijgeloof liggen dus dicht bij elkaar, maar er is een groot verschil. In religies heeft het aanbidden van een bovennatuurlijke macht te maken met de diepere zaken des levens, zoals de betekenis van het leven op aarde en de dood. In bijgeloof heeft het manipuleren van een bovennatuurlijke macht vooral een praktische privéfunctie: men wil de wedstrijd winnen.

Placebo

Tot nu toe hebben we gezien dat bijgeloof uit verschillende vormen bestaat, overlap met religie heeft en veel voorkomt in de sport. Waarom leent sport zich nu juist zo voor bijgeloof? Een van de leuke dingen aan sport is dat ze onvoorspelbaar is. Hoewel coaches en sporters er alles aan doen om zo veel mogelijk controle over alle factoren te krijgen, blijft er altijd een element van toeval of geluk aanwezig. Wanneer sporters van gelijkwaardig niveau zijn, kunnen kleine toevalligheden zelfs een wedstrijd beslissen. Een schaatser ligt voor, maar stapt op een

blokje en valt. Een voetbalscheidsrechter geeft ten onrechte een penalty waardoor het zwakkere team wint.

'Details beslissen vaak de wedstrijd.'
Johan Cruijff

Een sporter heeft veel in eigen hand: hij kan zich optimaal voor een wedstrijd voorbereiden door hard te trainen en voldoende nachtrust te nemen. Maar over het toevalselement heeft hij geen controle. Dit besef leidt bij veel sporters tot angst en onzekerheid. Met rituelen, taboes en fetisjen proberen zij daarom – tegen alle natuurwetten en gezond verstand in – toch de totaal oncontroleerbare toevalsfactor te controleren, in ieder geval tot een minimum te beperken. Dit geeft hun het geruststellende gevoel dat ze echt alles gedaan hebben wat ze kunnen. Bijgeloof geeft een sporter dan ook houvast, rust en zelfvertrouwen. Als gevolg daarvan presteert hij beter. Bijgeloof werkt dus als een placebo: doordat de sporter denkt dat het werkt, werkt het.

'In de aanloop naar grote wedstrijden zorgde ik ervoor dat ik een schone, blanco agenda had. Ik wilde het toeval tot een minimum beperken, zeg maar perfecte controle over alles hebben.'
Joop Alberda, voormalig volleybaltrainer-coach

'Voor de wedstrijd nam ik altijd een aspirientje. Tegen de spanning. Het gaf me een goed gevoel.'
Jan Jongbloed, voormalig keeper

'Doe ik eens een keertje wat anders, dan heb ik het gekke gevoel dat ik iets fout doe. En als het in je hoofd niet goed zit, loopt de wedstrijd voor geen meter.'
Andrea Nuyt, voormalig schaatsster

Ontstaan

De sporters in de bovenstaande voorbeelden zijn ervan overtuigd dat hun bijgeloof werkt en passen het dan ook voor iedere wedstrijd toe. Wanneer zouden zij hiermee begonnen zijn? Oftewel: hoe komen sporters eigenlijk aan hun bijgeloof ?

Mensen zijn een product van hun genen en hun omgeving. De combinatie van onze aangeboren eigenschappen en de cultuur die ons wordt aangeleerd door onze omgeving, maken ons tot wie wij zijn. Bijgeloof maakt onderdeel uit van ons culturele erfgoed. Ongeluksgetal 13, klavertjevier en afkloppen zijn enkele voorbeelden van bijgeloof dat van generatie op generatie wordt overgedragen. Er zijn aanwijzingen dat dit ook geldt voor bijgeloof in de sport. Ook een sport heeft van oudsher zijn eigen cultuur en zijn eigen bijgeloof, die worden aangeleerd door de omgeving, in dit geval trainers en sporters van de sportclub.

Het noemen van een *no-hitter* in het honkbal is taboe bij honkballers over de hele wereld en is daarom een bekend onderdeel van de honkbalcultuur. Als een speler zich niet aan ongeschreven regels zoals deze houdt, wordt hem gebrek aan respect verweten.

Als bijgeloof alleen door aanleren ontstond, zou iedere sporter bijgelovig zijn. Dit is natuurlijk niet het geval; de ene sporter zweert bij zijn bijgeloof, terwijl een andere

sporter er niets mee te maken wil hebben. Ook zouden alle sporters hetzelfde bijgeloof hebben, maar het bijgeloof is per sporter verschillend. Waarschijnlijk wordt de behoefte aan bijgeloof ook voor een deel bepaald door de persoonlijkheidskenmerken van een sporter. Eén daarvan – geloof in de invloed van externe machten – is al eerder ter sprake geweest. Sporters die geloven in de invloed van externe machten, zijn bijgeloviger dan sporters die daar niet in geloven. Dit verschil wordt echter niet in alle onderzoeken aangetoond. Over persoonlijkheidskenmerken en bijgeloof is hoe dan ook nog heel weinig bekend. Het wordt hoog tijd dat dit gebied eens onder de loep wordt genomen.

'Ik probeer tijdens een seizoen geen nieuwe dingen uit. Dat brengt alleen maar twijfel met zich mee. Zekerheden zijn voor mij erg belangrijk.'
Gerard van Velde, voormalig schaatser

Mysterie

Met dit artikel hoop ik iets van het mysterie dat bijgeloof in de sport omringt, te hebben verhelderd. Bijgeloof lijkt op het eerste gezicht onzinnig gedrag dat niets met sport van doen heeft, maar blijkt een belangrijke functie te hebben: het geeft de sporter een gevoel van controle over de onzekerheden die iedere sport met zich meebrengt. Dit geeft hem de rust en het vertrouwen die nodig zijn om te kunnen presteren. Dit en het feit dat bijgeloof onderdeel is van de cultuur van een sport, maken een sporter met geen enkele vorm van bijgeloof bijna ondenkbaar. Of – zoals wijlen Gerrie Knetemann (voormalig wielrenner) – het formuleert:

'Ik geloof niet in mensen die niets geloven. Iedereen heeft wel iets. Sommigen proberen zichzelf wijs te maken dat ze geen geloof of bijgeloof hebben. Zelfs dat is al een bijgeloof.'

— Susanne van den Buuse is marktonderzoeker. Zij studeerde psychologie aan de Universiteit van Amsterdam. Haar afstudeeronderzoek (2007) had als titel 'Bijgeloof in de sport'.

Atleet in re-actie

Passie voor sport. Passie voor Jezus. Passie voor niet-christenen. Dat kenmerkt *Athletes in Action*. Ik vind deze internationale jongerenmissie een schot in de roos. Afgelopen zomer deed ik er zelfs even aan mee, grotendeels vanaf de zijlijn als vertaler, vierendeels in het veld als voetballer.
Mijn liefde voor lichaamsbeweging kwam eerst. Naderhand kwamen de theologische rechtvaardigingen. (Ik zou ze tussen haakjes opsommen, als dit geen column was). Tegelijkertijd nemen mijn twijfels toe. Er zijn dus sporters met een passie voor Jezus, maar had Jezus ook een passie voor sport? In films over zijn leven wandelt Jezus meestal in slow motion rond. Van sport geen spoor. Zou sport misschien overbodig zijn? Toen Churchill dik (en) in de tachtig was, na een leven vol stress, sigaren en schnapps, werd hem gevraagd naar zijn geheim. Hij antwoordde: 'Geen sport!'
Tja, wellicht leefde hij nu nog als hij *wel* gesport had. Winston haatte sport nu eenmaal. Maar feit is wel dat mensen vroeger zonder sport voldoende lichaamsbeweging kregen, door hun werk.
En waar is het gezonde imago van sport eigenlijk op gebaseerd? Dat pepernoten kanker zouden verwekken, is heel logisch: wat lekker is, is schadelijk. Voor sport geldt blijkbaar hetzelfde: zoiets leuks *moet* wel schadelijk zijn. Bertolt Brecht – nota bene een sportliefhebber – concludeerde al lang geleden: 'De beste sport begint daar waar gezondheid er allang mee ophield.' En steeds meer wetenschappers onderschrijven dit. Sportjournalisten ook.
Heel erg treffen me verhalen over geblesseerde sporters. Ze worden aan de kant gezet door hardvochtige, eerzuchtige trainers, terwijl ze behalve sport niks hadden geleerd. Dat gebeurt in Nederland, maar vaker in een land als Rusland. Daar ontmoette ik een studente die een organisatie wilde oprichten voor 'afgedankte topsporters'. Zo kom je op voor de zwakke. Misschien zijn de Paralympics wel de spelen zoals Jezus ze het liefst ziet.

— Ikenius Antuma (38) houdt van Jezus en Petra, neushoorns en voetballen en nog veel meer. Hij studeerde in 1997 af aan de Theologische Universiteit in Kampen (gereformeerd vrijgemaakt). Hij werkte acht jaar in Rusland als studentenstafwerker. Nu woont hij in Arnhem met zijn gezin en doet uitzendwerk in afwachting van een 'echte job'.

Uitverkiezing als remedie tegen geweld

Vormen nabootsing en rivaliteit een bron van geweld of liggen ze tevens aan de basis van de cultuur? Doordat ik jaloers kan zijn op wat de ander begeert, weet ik tenminste wat ik wil in het leven. De keerzijde is de vraag: kan ik zelf goeddoen zonder de jaloezie van een ander op te wekken?

Met het gezin op Vlieland gingen we naar die onmetelijke zandvlakte de Vliehorst. Mijn dochtertjes, een tweeling, waren even overweldigd door de weidse aanblik waarin je jezelf lijkt te verliezen. Toen sprong de een op een heuveltje en zei: 'Deze is van mij.' 'Nee, van mij', riep de ander, en ze probeerden elkaar lachend van het heuveltje af te duwen.

Er is blijkbaar een economie van rivaliteit mogelijk die de onmetelijkheid ordent en tot overzichtelijke proporties terugbrengt. Doordat de ander haar blik op de nieuwe mode laat vallen, weet ik ook weer wat mode is, en wat belangrijk is voor het komend jaar. De begeerte die de nieuwe mode opwekt, schuilt echter niet in het object als zodanig – er is geen aanwijsbare verbetering te ontdekken in de mode van pakweg de laatste tien jaar –, maar in de blik van de ander. Het zandheuveltje was echt niet van uitzonderlijke kwaliteit, vergeleken met de talloze andere heuveltjes, maar werd begerenswaardig doordat haar zus het wilde bezitten.

De Franse filosoof René Girard meent dat nabootsing en rivaliteit de basis vormen van heel de cultuur. Zijn werk bevat een verbluffende analyse van romans, tragedies, menselijke conflictsituaties en uitleg van heilige schriften, allemaal rondom de *mimesis* (nabootsing) en de begeerte. Toch meent hij niet dat het hier om een vicieuze cirkel gaat. Er is er ook een weg om eruit te komen. Hij wijst hierbij op Christus, die als zondebok de plaats van het onschuldige slachtoffer inneemt. Misschien is dit als eindpunt wel het visioen waarom het gaat, maar laten we wat dichter bij huis beginnen en enkele wegen onderzoeken.

Goede mensen en geweld

Tegenwoordig is het gangbaar religie en geweld dicht bij elkaar te zetten. Inderdaad

moeten we niet zo naïef zijn te denken dat religies alleen maar medemenselijkheid, tolerantie en liefde verbreiden. Hetzelfde geldt overigens voor de verlichting. Ook hier wordt tolerantie op zo'n wijze benadrukt dat weinig meer wordt toegelaten ...
Paradoxaal, maar daarover moeten we het hebben. De vraag is niet: waarom zijn er zo veel slechte mensen en waarom is er zo veel geweld? Maar: waarom zijn er zo veel goede mensen, en is er niettemin zo veel geweld? Juist een ideologie die het kwaad wil ontkennen door het uit te bannen, loopt het meest het gevaar het kwaad op te roepen.
Ter illustratie: als absoluut pacifisme het enige is wat een religie toestaat, moet de samenleving wel de poel des verderfs lijken. De wetten die het geweld in banen kunnen leiden door daartegenover het 'geweld' van de staat te stellen, moeten dan wel zelf de bron van het kwaad lijken. Deze anarchistische positie die voortkomt uit een radicale geweldloosheid, wordt zelf gewelddadig door lankmoedig te worden tegenover het onrecht. Iets anders is het of een individu door zijn eigen levenshouding het verborgen geweld van de wetten en van de samenleving aan het licht kan brengen. Als zoiets in volkomen vrijheid geschiedt, kan dat niet anders dan een appèl betekenen op de samenleving als zodanig, en een aanzet zijn tot zelfonderzoek. Wordt echter deze buitengewone houding van een individu dwingend opgelegd, dan wordt ze op haar beurt zelf gewelddadig. Zo kan Christus de geweldloosheid door zijn vrijwillige offer voorhouden, door de plaats van de zondebok in te nemen. Maar op het moment dat de vroege christenheid een nieuwe zondebok zoekt voor de moord op Christus, wordt die geweldloosheid bron van nieuw geweld, in dit geval tegen de joden.

Een milde vorm van rivaliteit kan goed zijn. Zoals sport een milde nabootsing is van strijd

Het is dus niet zo eenvoudig Christus na te volgen zonder dat de liefde van Christus bij zijn volgelingen in haat omslaat. Paradoxaal genoeg wordt daarmee het lijden van Christus nagebootst door het leed dat zijn volgelingen aan anderen toebrengen. Christus navolgen is uitverkiezing, maar hoe?

Wrok door het kijken naar de ander

Is het mogelijk als individu iets buitengewoon goeds te doen zonder impliciet aan te nemen dat anderen dat ook wel bijzonder goed zouden moeten vinden? Hoe kan uitverkiezing goedheid betekenen zonder zelf bron van geweld te worden? En zonder bij de ander ergernis of jaloezie op te wekken? Laten we het verhaal over Kaïn en Abel als voorbeeld nemen.
Er is een verschil in de wijze waarop hun offers aanvaard worden. Of is het verschil gelegen in hun mentale houding? Was Abel inderdaad de onuitstaanbare vrome die behagen heeft in het feit dat zijn offer door God is aanvaard? We weten immers allemaal hoe arrogant gelovigen zich op een meerwaarde kunnen laten voorstaan? Dan is Kaïns woede zonder meer begrijpelijk. Of *dacht* Kaïn alleen maar dat Abel zich zo onuitstaanbaar gedroeg, terwijl Abel zich van niets bewust was?

Rembrandt van Rijn, Kaïn en Abel

Vergelijk het eens met de verloren zoon (Lucas 15), die in liefde wordt onthaald door de vader, terwijl de oudste zoon – geen schurk, al wordt dat in preken vaak gesuggereerd – wrok voelt omdat hij geen bijzondere aandacht krijgt. Of kreeg hij die dagelijks wel zonder dat hij het besefte en voelt hij zich nu tekortgedaan? Dat lijkt de vader te suggereren: 'Je was altijd bij me, en al het mijne is het uwe.' De broer spreekt tot de vader over 'jouw zoon', de vader spreekt over 'jouw broer'. Herstel van relatie.
Toch lijkt het een uitzichtloze situatie: pas doordat de ander in beeld komt, heb ik de mogelijkheid tot vergelijking, en komt er onvermijdelijk jaloezie bij me op. Enerzijds krijg ik door de ander zicht op mijn eigen situatie en kan ik mij meten; anderzijds komen zo wrok en jaloezie naar boven. Een milde vorm van rivaliteit kan zelfs goed zijn. Zoals sport een milde nabootsing is van strijd. Een kort moment als spel opgeroepen om bij het bier onmiddellijk weer in verbroedering te verzinken.

Als ik mijn verantwoordelijkheid op me neem, ben ik als het ware alleen op de wereld

Maar het gaat dieper. Eén parabel uit het Nieuwe Testament is zo aanstootgevend dat die wel iets van de waarheid in zich moet dragen (Lucas 17, 7-10). Het vervreemdingseffect van parabels bestaat er nu juist in de toehoorder te schokken en zo ontvankelijk

te maken voor een waarheid die niet alledaags is, maar 'meer dan het gewone'. De toehoorders worden er vergeleken met slaven. 'Dacht je nu echt dat de heer, wanneer de slaaf naar huis komt, het eten voor hem gaat klaarmaken en hem gaat bedanken? De slaaf deed immers wat hem was opgedragen!' Geen prettige les. We horen liever dat we vrienden zijn van God dan slaven. De les is hard: als je denkt goed te doen, beroem je nergens op, want dat was je opdracht.

Ik ben uniek ... als slaaf

Waar gaat het in de parabel om? In het evangelie wordt ons hier een mogelijkheid geboden om uit de cirkel van jaloezie en trots te komen. Het gaat om een unieke eigen verantwoordelijkheid die alleen jou betreft, en die je niet kunt vergelijken met die van een ander. Jij bent de slaaf die, al doet hij goed, toch niet meer dan zijn plicht doet. Die unieke verantwoordelijkheid geldt alleen mij. Niet als een behaaglijk voorrecht, maar als een opdracht waaraan ik niet kan ontkomen en die ik nooit zo adequaat vervul dat er reden is tot tevredenheid. Wat dat betreft, is de typering 'slaaf' goed gekozen. Als ik mijn verantwoordelijkheid op me neem, ben ik als het ware alleen op de wereld. Ik handel alsof ik de enige ben die tot die verantwoordelijkheid is geroepen, en ik ontleen er vervolgens niet eens het besef van uitverkiezing aan. Het is alsof ik niet weet dat ik verantwoordelijk ben, maar me er toch niet aan kan onttrekken. Alsof mijn linkerhand niet weet wat mijn rechter doet, alsof ik goed doe zonder te weten dat ik goed doe. Dan vervalt de mogelijkheid tot onderling vergelijken en rivaliteit, omdat daarmee onmiddellijk het geweld zich zou opstapelen. Goed beschouwd brengt dat de 'uitverkorene' in een gelukkige onwetendheid over de ander. Hij weet van zichzelf dat hij, als een slaaf, doet wat hem is opgedragen.

Een laatste, weerbarstig voorbeeld uit de mantelzorg. Als iemand met broers en zussen zegt: 'Ik heb veel voor moeder gedaan', liggen rivaliteit, beschuldigingen en geweld al binnen handbereik. Maar heb je het gevoel dat de zorg een logische plicht was, en geen last, dan zal er geen behoefte zijn aan vergelijking. De broers en zussen zullen zich dan veilig genoeg voelen om met waardering te zeggen: 'Je hebt veel voor moeder gedaan.' Rivaliteit en jaloezie maken zo plaats voor ruimte en waardering. Degene die zijn verantwoordelijkheid op zich neemt, voelt dat louter als plicht. Meer is het niet. Van de andere gelovigen en andere religies weet hij 'niets'. Uitverkiezing tot verantwoordelijkheid ontneemt de ander dus niets. Gods onbegrijpelijke goedheid voor alle mensen gaat ieder verre te boven. Het is de uiterste consequentie van de erkenning dat niet ik, maar God op de troon zit.

— Dr. Marcel Poorthuis is coördinator Relatie Jodendom-Christendom aan de Faculteit Katholieke Theologie te Utrecht.

'Mijn ultieme drive is de verandering van levens'

Theo van den Heuvel, leider van *Athletes in Action*

Door middel van sport jongeren in aanraking laten komen met God: dat is de missie van *Athletes in Action*. De organisatie bestaat tien jaar. Hoogtepunt van dit jaar moet de missie naar Oost-Azië zijn. Daar wil de organisatie met driehonderd jongeren het woord van God delen met jonge Aziaten. Een portret van een gedreven organisatie.

'Onze missie is kerken in contact te brengen met jongeren', vertelt Theo van den Heuvel, leider van *Athletes in Action* (AIA). De organisatie is de sporttak van *Agapè*, een internationale en interkerkelijke beweging met als doel de bevordering van de verkondiging van het evangelie. AIA heeft hetzelfde doel. De organisatie probeert dit te bereiken door sport. 'Sport is een goede brug naar jongeren in de wijk. Het is een universele taal waardoor wij in contact kunnen komen met jongeren en kunnen getuigen van wat Jezus voor ons heeft gedaan.' Inmiddels werken er dertig jonge medewerkers part- en fulltime bij de organisatie die qua bekendheid *Agapè* lijkt te overstijgen. 'Wij zijn louter een onderdeel van *Agapè*,' vertelt Van den Heuvel, 'maar AIA is een jong label en dus heel zichtbaar in de wereld.'

Theo van den Heuvel

Samenwerking met kerken

De organisatie heeft in 2004 een flinke groeispurt meegemaakt. Er werd gehoopt op een nog groter aantal, maar toch zorgden de 950 jongeren die in 2004 in binnen- en buitenland aan projecten deelnamen, voor een flinke toename. Tijdens de Olympische Spelen in Griekenland werden zevenhonderd jongeren uitgezonden om met sport en spel andere jongeren in contact te brengen met het geloof. Het project werd voorbereid

door Van den Heuvel en zijn vrouw Harmke. Ze woonden twee jaar lang in Thessaloniki om de projecten zo goed mogelijk te laten verlopen en te zorgen voor nazorg. 'We hebben gewerkt met 58 evangelicale kerken. Sommige van die kerken waren duidelijk nog niet klaar voor een intensief contact met jongeren. Andere gelukkig wel. Zo heeft de *Second Greek Evangelical Church* in Athene een jeugdcentrum opgericht in de wijk naar aanleiding van onze plaatselijke projecten.'

De afgelopen jaren namen er 's zomers ongeveer duizend jongeren deel aan verschillende projecten. 'Die aantallen zijn ongeveer stabiel gebleven', vertelt Van den Heuvel. 'We hebben meer ervaring gekregen in de manier waarop we jongeren moeten mobiliseren. En er zijn ook steeds meer kerken bij ons aangesloten.'
Kerken zijn over het algemeen heel positief over de werkwijze van AIA. Sporadisch krijgt AIA kritiek, en dan vooral omdat de projecten van korte duur zijn en dus op lange termijn wellicht weinig opleveren. Van den Heuvel onderkent dat. 'Daarom werken wij altijd samen met lokale kerken. Daarmee valt of staat het project. Na afloop moeten zij het contact met de jongeren overnemen.' Hoewel de jongeren die aan het project meedoen, uit verschillende kerken komen, heeft de organisatie meestal maar contact met één bepaalde kerk uit de wijk waarin ze werken. Dat gegeven zorgt opvallend genoeg voor weinig wrijving na afloop van het project.

Passie voor God en voor sport

Het geld voor de projecten wordt betaald door de deelnemers zelf. Bij buitenlandse projecten zijn die kosten logischerwijs hoog. 'Deelnemers betalen voor de reis, onderdak, voedsel en de realisering van de projecten. We proberen die prijs zo laag mogelijk te houden. De deelnemers krijgen financiële hulp van familie, vrienden of kerkelijke achterban.' Ook de werknemers van AIA zijn afhankelijk van giften. Zij krij-

Athletes in Action is in 1998 opgericht en telt dertig werknemers. AIA wil jongeren in binnen- en buitenland de 'grote opdracht' laten vervullen door middel van sport.
Het ontstaan: een groep Nederlanders, onder wie oprichter Henk Stoorvogel, nam in 1996 deel aan evangelisatieactiviteiten tijdens de Olympische Spelen in Atlanta. Een jaar later organiseerden ze in Nederland en in België eenmalig een sport-evangelisatieproject, georganiseerd onder de naam *Sport Clinics Evangelisatie Team* (SCET). In 1998 belandden de activiteiten onder *Agapè*, met het internationale label *Athletes in Action*. Terwijl de organisatie aanvankelijk gericht was op het buitenland, organiseerde men in 2006 voor het eerst een grootschalig project in Nederland. Onder de naam *Coming Home* waren 625 sporters actief in 29 Nederlandse steden. Door deze projecten ontwikkelden zich allerlei nieuwe contacten met plaatselijke kerken. Samen met hen wil AIA zo veel mogelijk jongeren bereiken door sport. In 2008 zijn er projecten in Nederland, maar ook in Rwanda, Albanië, Zuid-Afrika, Tsjechië, Ierland en natuurlijk Oost-Azië.

Het team van *Athletes in Action* voor Oost-Azië

gen geen loon. ‘Zelf zie ik dat als een groot voorrecht’, zegt Van den Heuvel. ‘De relatie tussen wat je doet en wat je ontvangt is weg. Je leert allerlei lessen in afhankelijkheid. Ik merk echt dat ik leer hoe ik als rentmeester moet leven. Dat doet me heel veel.’ Het werken voor AIA is niet gemakkelijk. Je bent onzeker over inkomsten en je bent van veel zaken afhankelijk. Waarom heeft Van den Heuvel toch gekozen voor het werk? ‘Ik heb een passie voor God en een passie voor sport. Mijn ultieme drive is de verandering van levens. Ik zie dat God door mij heen wil werken om mensen aan te raken.’

Het echtpaar Van den Heuvel is sinds 2005 leider van AIA. Dit betekent vooral het sturen en voorbereiden van projecten. Daarnaast zorgt van den Heuvel voor geestelijke leiding bij de werknemers en jongeren. De projecten worden gedragen door jongeren. Jongeren die vaak nog op zoek zijn naar God in hun leven, die soms nog onzeker zijn. Volgens Van den Heuvel maakt dat het werk juist extra mooi. ‘Veel jongeren kijken in het begin de kat uit de boom. Vaak zie je ze al veranderen tijdens de voorbereidingsconferentie. Sommige jongeren nodigen hier God voor het eerst uit in hun hart.’ Desalniettemin blijft het evangelisatiewerk voor veel jongeren moeilijk. Angst om de eerste stap te zetten is aanwezig. ‘Als mensen het eng vinden, bidden we voor hen en met hen. Als ze het daarna toch doen, voelt het nog mooier aan. Je leert natuurlijk ook door te doen. Als organisatie willen we hun door deze projecten ook een visie meegeven op wereldevangelisatie.’

Van den Heuvel en zijn vrouw zijn al vijf jaar betrokken bij de organisatie. Van den Heuvel denkt er voorlopig nog niet aan te stoppen. 'We blijven doorgaan totdat we het idee hebben dat God ons ergens anders wil. Toen we begonnen, hadden we een groeiend verlangen betekenis te geven aan ons geloof.' Voor Van den Heuvel was het een kwestie van alles of niets. 'Ik wilde geen gerommel in de marge. We gingen voor een radicale omslag.' Via Henk Stoorvogel kwam het koppel in contact met *Athletes in Action*. Na een kort project in Sarajevo viel bij Van den Heuvel het kwartje. 'Dit moest ik doen. We zijn in 2003 verhuisd naar Thessaloniki, om daar twee jaar te wonen. Na afloop van het project werd ons gevraagd of we leiding wilden geven aan AIA. Na veel bidden, vasten en nadenken hebben we ja gezegd.'

De Spelen

Dit jaar is Oost-Azië de grootste expeditie. Daar worden de Olympische Spelen gehouden. AIA hoopt samen met driehonderd jongeren de Chinese bevolking te raken met Gods liefde. De jongeren zullen enkele weken voorafgaand aan de Spelen in het Oosten vertoeven. 'De lokale jongeren worden allemaal ingezet bij de Olympische Spelen', zegt Van den Heuvel. 'Dan kunnen wij hen niet bereiken. Daarom gaan we enkele weken eerder.' Volgens Van den Heuvel is er tussen China en Nederland een wereld van verschil. 'China heeft een heel andere dynamiek. Het is een land van paradoxen: niets is wat het lijkt. Ik ben er zelf voor een pilotproject geweest. En het is heel vreemd. In sommige gebieden kun je openlijk over God praten, en op andere plekken opeens niet.'

'In sommige gebieden kun je openlijk over God praten, en op andere plekken opeens niet'

Volgens Wouter De Vos, projectleider bij AIA, zijn de verschillen met de Chinezen goed te overbruggen. 'Je moet eerst getuigen over je leven, voordat je kunt vertellen over God. Zelf ben ik zo vol van de genade die God mij heeft getoond. Ik was geen echte christen, maar ging weleens naar de kerk. God heeft mij op een gegeven moment gegrepen. Ik wil niets liever dan mensen bereiken met het evangelie. De liefde die ik krijg van God, wil ik ook doorgeven.' De organisatie zal zich in China niet duidelijk profileren, maar voorzichtig te werk gaan. De jongeren die tijdens de sportclinics meer willen weten over het geloof, worden door AIA in contact gebracht met lokale kerken. Die worden in China vaak vervolgd. Om hen niet in gevaar te brengen zal de organisatie voorzichtig handelen. Van den Heuvel: 'We geven bijvoorbeeld nooit telefoonnummers van christenen daar, maar vragen om de nummers van de jongeren, zodat zij gebeld kunnen worden.' De Vos was in december nog in het zuidwesten van Oost-Azië. 'Ook toen konden we vertellen over Jezus, ondanks de gigantische cultuurverschillen.' Hij beseft dat de Chinese overheid het hun niet gemakkelijk gaat maken, maar: 'Het wordt zeker geen hopeloze missie!'

— Albert Heller is freelance journalist

Sport als religie?

Sport en religie worden tegenwoordig vaak samen genoemd; want sport heet de hedendaagse religie. Met religie wordt meestal de rooms-katholieke godsdienst bedoeld, meer in het bijzonder zijn eredienst, die nu dus wordt overgenomen door de sport, vooral het voetbal.

De Tilburgse theoloog Paul Post vergelijkt moeiteloos de vorm van de eredienst met de vorm van het voetbal: de processie met de gang naar het stadion, het kerkgebouw met de 'voetbaltempel', de liturgie zelf met de wedstrijd, de celebranten met de voetballers, de toeschouwers met de gelovigen, de niet-gewone kleding waarin ten minste de priester en de diaken zich tooien, met die van spelers en kijkers.[1]
Maar in hoeverre gaat de vergelijking werkelijk op?
Laten we de redenering van Post volgen en zijn vergelijking eens toepassen op de rechtszitting, de academische promotie en het gebeuren op Prinsjesdag.

Recht, promotie, Prinsjesdag

Voor de rechtszitting betreedt het hof de rechtszaal, en begint de zitting. Advocaat en officier houden pleidooien. Het hof beraadt zich en de rechter wijst vonnis. De voorgangers zijn gestoken in niet-gewone kleding. Voor de academische promotie komt de cortège de aula binnen. De professoren zetten hun niet-gewone hoofddeksel af, en de promovendus vangt de verdediging van zijn proeve aan. Vragen worden gesteld en het *hora est* weerklinkt.
Met Prinsjesdag stijgt de koningin uit haar koets bij de Ridderzaal. Terstond klinkt het volkslied. De majesteit betreedt de trap naar 's lands voornaamste vergaderonderkomen onder begeleiding van een commissie van in- en uitgeleide. Zij zet zich op haar zetel en leest de troonrede. 'Leve de koningin', roept de stem overtuigend na haar lezing! De dames onder hun hoeden en de heren roepen als uit één enkele borst of boezem: 'Hoera, hoera, hoera!' En na het genieten van verversingen verdwijnt het staatshoofd weer in de koets. Zij wordt vervolgens elders

rima

toegejuicht in het oranjezonnetje dat elk jaar weer schijnt.

Wat leren we vergelijkenderwijs van deze andere situaties?
Ten minste dat wat opgaat voor voetbal, ook van toepassing blijkt op andere formele gebeurtenissen binnen de menselijke samenleving.
In alle gevallen is de tijd van het schouwspel beperkt, betreft het een onderbreking van het gewone leven, en gelden er vaste regels. De hier genoemde samenkomsten kennen allemaal een bepaald vast verloop en kunnen derhalve spelvormen of rituele gebruiken of riten worden genoemd.

Verbindt sport?

Waarom wordt sport dan zo graag vergeleken met religie? Is het omdat beide verbroedering brengen en beide gemeenschap stichten? Is het omdat 'religie' van *religare* komt, dat verbinden betekent?
Indien het begrip religie in de meest algemene en in de meest platte zin wordt opgevat, zou deze vergelijking kunnen opgaan. Maar dan nog heeft religie weinig van doen met godsdienst, met een bepaalde religie of met een religieuze overtuiging.
Laten we evengoed terugkeren naar de vergelijking van de eredienst met de sport. Beide zijn een vertoning. Maar in de vertoning van de sport is de strijd om te winnen wezenlijk, terwijl aan de vertoning van de eredienst elke strijd vreemd is. Beide verbroederen. Hoewel in voetbalstadions de verbroedering toch meestal alleen de aanhangers van de eigen club betreft, terwijl die van de andere club veeleer als vijanden gelden, houden we het toch even op de algemene verbroedering of gemeenschap van het sportgebeuren.
De straten zijn leeg, de bierblikken vol. Gezamenlijk kijken wij naar de voetbalwedstrijd en ervaren zo gemeenschap. Maar die verbondenheid is van korte duur – totdat

Wat opgaat voor voetbal, blijkt ook van toepassing op andere formele gebeurtenissen binnen de samenleving

het spel 'uit' is en zich pas bij een volgende wedstrijd mogelijk weer voordoet.
Dit in tegenstelling tot de eredienst: ook die is weliswaar beperkt van duur, maar de daar gestichte gemeenschap is blijvend en doortrekt het hele leven. Zo zou het althans moeten zijn.
Zelf sport bedrijven kan gezond zijn, maar naar sport kijken is allereerst verstrooiing, waarbij de uitvoering aangenaam voor het oog kan zijn. De eredienst is bij voorkeur ook aangenaam voor het oog, maar is in de laatste plaats verstrooiing. Het is veeleer een uiting van verlangen naar God, naar wat de mens te boven gaat en over de dood heen reikt.
Aldus beschouwd is de sport zonder zin, maar geeft de eredienst zin.

Levinas en Otto

'Er schuilt in voetbal en religie een kracht die mensen samenbindt', zo stelt de Nijmeegse theoloog Patrick Chatelion Counet.[2] Om die uitspraak te verklaren beroept hij zich op de wijsgeer Levinas en de godsdienstgeleerde Otto.

Omdat Emmanuel Levinas religie als betrokkenheid op grenzeloze andersheid bepaalt – als iets vreemds, wat ons te boven gaat – meent Chatelion Counet die bepaling te kunnen toepassen op voetbal: 'Ook voetbal overstijgt ons.'
Omdat Rudolf Otto aan religie de eigenschappen *tremendum et fascinosum* (huiveringwekkend en betoverend) toeschrijft, past Counet die eigenschappen toe op voetbal.

Al is de eredienst ook theater, elk theater is nog geen eredienst

Nu is wetenschap als roeping vrij, op zoek als zij is naar waarheid. Maar ik houd het voor zeker dat Levinas en Otto zich in hun graven van de ene op de andere zijde draaien vanwege zo veel platte alledaagsheid ten aanzien van hun gedachtegang. Op een dergelijke wijze over religie spreken duidt op de allerleegste opvatting van metafysica in een gemeenschap. Het overstijgende, het huiveringwekkende en betoverende, duurt slechts even, totdat de wedstrijd voorbij is. Na een nacht van vernielingen is het wachten op de volgende *kick* of de volgende *hype*. Want alleen met een dergelijke verslaving lijkt de hedendaagse medeburger het leven aangenaam te kunnen houden – als zou het leven alleen aangename factoren kunnen bevatten.
Heeft niet de mens ook nodig wat boven hem is? En is dat niet eerst aanbidding die van doen heeft met de onrust van het hart totdat rust gevonden wordt in hem die met ons is, maar niet minder boven ons?

Aanbidden of aanbeden worden

Paul Post herinnert zich vroeger devotieprentjes van heiligen te hebben verzameld en vergelijkt dat met het sparen van voetbalplaatjes nu. Kennelijk is hij vergeten dat er toen ook al voetbalplaatjes werden verzameld en geruild. En wanneer in Italië de verering van voetbalhelden zijns inziens 'soms ook schaamteloos' overgaat in die voor Padre Pio of Johannes Paulus II, zouden dan juist niet de Italianen – minder in het heidendom teruggezakt dan Nederlanders – het onderscheid kunnen inzien tussen beide soorten verering? Wordt hier niet de werkelijkheid naar de professorale hand gezet in de haast om de wens van de bepaler van de bespiegeling te vervullen?
Counet brengt zonder aarzeling biddende atleten en aanbeden atleten op dezelfde noemer. Duidt dat niet op slordigheid van argumenteren? Een voetballer die zelf bidt of een kruisteken slaat, wendt zich klaarblijkelijk tot God. Maar een voetballer die door anderen met God of met de goden vergeleken wordt, heeft daaraan zelf geen deel en kan zich iets hooguit laten welgevallen.

Sport als religie?

Sport als religie? Liever sport als spel of als feest of als theater. Want al is de eredienst ook theater, elk theater is nog geen eredienst.
Laten we ten slotte nagaan waarin het sportgebeuren zich zonder meer onderscheidt van eredienst of liturgie. En terzijde stellen wij alvast deze vraag: zouden niet de katholieke kerken minder zijn leeggestroomd, indien daar de liturgie minder vrijheid gelaten was, en meer aan regels gebonden gebleven?

Spelregels elders, zoals in de sport, doen dit vermoeden.

Waarin onderscheidt het sportgebeuren zich van eredienst?
Liturgie wijst naar God en wordt ons door de tijd heen als organisch geheel geschonken. Liturgie kent een dubbele analogie. Enerzijds komt zij overeen met de liturgie in de hemel, ook al verschilt zij tevens daarvan. Anderzijds bevrucht zij als rite de omgang tussen gelovigen in het dagelijks leven. Dat moet zij althans doen. Van invloed in deze zin op omgangsvormen tussen voetbalvierders na een wedstrijd is ons niets overgeleverd.
Of heeft religie toch iets met sport? Ja, overdrachtelijk, in volharding van de strijd. 'Ik heb de goede strijd gestreden, de wedloop voleind, het geloof bewaard', weet Paulus (2 Timoteüs 4, 7-8). 'Nu wacht mij de krans van de gerechtigheid waarmee de Heer, de rechtvaardige rechter, mij zal belonen op de grote dag – en niet alleen mij, maar allen die met liefde uitzien naar zijn komst.'

— Dr. Antoine Bodar is rooms-katholiek priester.

Noten

1 *Wat bezielt de mens?*, Universiteit van Tilburg, 2006, 7-14.

2 *NRC Handelsblad*, 18 juni 2006.

Begin en afscheid

In het vierde nummer van jaargang 36 van *Wereld en Zending* werd het nieuwe tijdschrift *TussenRuimte* aangekondigd.
Wat beide verbindt, is de belangstelling voor interculturele theologie. Wat *TussenRuimte* anders maakt, zijn op het eerste gezicht de illustraties; het blad is toegankelijker en beter leesbaar en kent een vast aantal pagina's en vaste rubrieken. Een nader oordeel laten we over aan u, de lezer!
De naam *TussenRuimte* is gekozen om duidelijk te maken dat *tussen* mensen van verschillende culturen en generaties steeds opnieuw een proces van verstaan op gang gebracht en bevorderd kan worden. Waar dat gebeurt, ontstaat nieuwe *ruimte* voor het evangelie. Die ruimte betekent ook dat de verscheidenheid van mensen en culturen wordt gerespecteerd.
Samen met de uitgevers hebben we nagedacht over een nieuwe opzet en een nieuwe opmaak. We prijzen ons gelukkig met de creativiteit van Peter Slager die de vormgeving bedacht.
Eén vertrouwde naam wordt gemist: die van eindredacteur Thessa Ploos van Amstel. Zij heeft zich met hart en ziel ingezet voor *Wereld en Zending* en voor de overstap naar *TussenRuimte*. Helaas moest zij haar werkzaamheden voor het blad onverwachts beëindigen, 'met pijn in het hart', zoals ze ons liet weten. We danken haar hartelijk voor haar inzet in de afgelopen jaren. Samen met oud-redactievoorzitter Mechteld Jansen heeft Thessa nog een belangrijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van het eerste nummer van *TussenRuimte*.

Dineke Spee, voorzitter van de redactie

Joh. Blauw

Op 12 december stierf Johannes Blauw (1912-2007), predikant, leraar, man van de zending, hoogleraar. Jaren lang gaf hij leiding aan de Nederlandse Zendingsraad en het Nederlands Bijbelgenootschap. Hij was nationaal en internationaal bekend.
Tot de top vijf van de werken op het terrein van de missiologie behoort zijn boek *The Missionary Nature of the Church*. Zijn proefschrift ging over *Goden en mensen. Plaats en betekenis van de heidenen in de heilige Schrift*. Velen in de kerk en de (wereld)samenleving zijn door hem gevormd, getroffen, veranderd, op weg gezet. Hij heeft hen door zijn leven en werk geraakt.

Zijn werk had iets poëtisch. Karakteristiek voor dichters is dat zij met weinig woorden veel kunnen zeggen. Dat kon hij ook. In een van zijn eigen gedichten wordt kernachtig zijn pelgrimage verwoord:

Galilea der heidenen (Matteüs 4, 15)

Ik zag een engel bij de open kerkdeur staan
dezelfde die bij 't open graf – brak toen de dag niet aan? –
ons zei: 'Hier is hij niet, want hij is opgestaan'

Ik maakte rechtsomkeert
op Galilea aan
Daar vond ik hem
weer was hij voorgegaan.

Tot het einde van zijn leven is hij in de eigenlijke zin van het woord missionaris gebleven. Hij was gefascineerd door de relatie tussen het evangelie en de religies, ook vooral de zogenaamd primitieve. In veel theologie, onder meer die van Karl Barth, miste hij de erkenning van het werk Gods in de godsdiensten van mensen. De religies zijn het onomstotelijk bewijs dat de mens, ook in zijn religie, mens Gods gebleven is. De twee uitspraken van psalm 8: '*O Here, onze Here, hoe heerlijk is uw naam op de ganse aarde*' en '*Wat is de mens dat Gij zijner gedenkt, en het mensenkind dat Gij naar hem opziet?*' zag hij als de twee

brandpunten van een ellips. De band tussen die beide ligt in de woorden '*dat Gij naar hem omziet*'. Blijkt dat omzien niet daaruit dat deze mens door alle tijden heen religieuze vragen heeft gesteld en religieuze antwoorden heeft gegeven op de vragen die het leven en de wereld hem stelden? Daarom kan men in het licht van de huidige wereldsituatie – zei hij al veertig jaar geleden, actueler dan ooit! – moeilijk volharden in de gangbare houding van exclusivisme tegenover de (andere) religies. De Bijbel bleef voor hem een richtsnoer, en hij verstond de Schriften in hun samenhang met mens, cultuur en maatschappij.

De eerste elf hoofdstukken van Genesis, 'ontstaan uit de dialoog van die *knappe theologen* in Babel', inspireerden hem. Leidraad was ook Jesaja 40-55 (66), een *theologie der wereldgeschiedenis* genoemd (M. Buber), of *het boek van de wereldpolitiek Gods* (H. Frey). Weliswaar bieden deze allerminst een afgeronde theologie, en nog minder een duidelijke politiek: zij zijn vol mysterie, en de kern van dit mysterie ligt in de mysterieuze figuur van de 'knecht van JHWH'. Blauw vond het dan ook niet toevallig dat die geschiedenis gegeven wordt in *liederen*. Er zijn dingen die niet gezegd, maar alleen gezongen kunnen worden.

— A. Wessels

A.Wessels was van 1978 tot 2002 hoogleraar godsdienstwetenschap aan de Theologische Faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Ronaldinho, slaapt gij nog?

'Hoor, de mis is weer gedaan', zeg ik tegen mijn vrouw. Niet omdat ik een klok heb horen luiden, maar omdat de politiehelikopter die geruime tijd boven ons huis heeft gehangen, langzaam begint op te schuiven richting Kennedy-tunnel. Hij houdt van bovenaf de voetbalsupporters in het oog die na afloop van een match op 'Den Beerschot' (Antwerpse voetbalploeg, die na een fusie officieel GBA heet, maar niemand gebruikt ooit die term) afdruipen naar huis. Het is een vast ritueel. Wij zijn er om de week getuige van. Eerst is er een toename van verkeer, even later beginnen de stadionlampen te gloeien, vervolgens waaien er flarden gejuich, gejouw of gejammer voorbij, en tegen de tijd dat het afgelopen is, komt de genoemde helikopter om de uitstromende menigte in rechte sporen te leiden.

Rinus Michels mag dan wel gezegd hebben dat voetbal oorlog is, hij heeft zich vergist. Dat is een oppervlakkige beschouwing. Voetbal is meer dan oorlog: het is religie. Het is zelfs een moderne religie, want er is geen god, er is alleen maar 'iets'. En voor dat 'iets' lopen sommigen zo warm dat ze er elke week hun huis voor verlaten om 'het' te beleven, samen met een kleine groep getrouwen. Want ook de meeste aanhangers van deze religie blijven liever thuis en zien het wel op de buis. Alleen op hoogtijdagen, dan zit het stadion vol, en kun je bij het kijken de liturgische kleuren niet missen waarmee gelovigen zichzelf en hun omgeving versieren.

Maar wat is dat 'iets' dan, dat voetbal heeft? Het kan niet het spel zijn, want eigenlijk is dat ongelooflijk saai. Altijd weer hetzelfde, en het duurt nog lang ook. Het is net een kerkdienst. Zelfs het commentaar achteraf kun je voorspellen. Maar misschien is dat wel het geheim: in een ritueel dat nergens over gaat en niets voorstelt, kun je namelijk alles kwijt. Maar zeg dat niet hardop tegen een voetbalfan, want voordat je het weet, heb je een proces wegens heiligschennis aan je broek.

— Dick Wursten, Antwerpen

met dank aan Meerten ten Borg, 'Voetbal: oorlog of religie?' in *Het geloof der goddelozen*, Baarn 1996

‘Omdat ik ben wie ik ben’

interview met Heleen van Muijen

Heleen van Muijen was een fanatiek turnster en is nu master in de pedagogiek. Ze studeerde af op het onderwerp maatschappelijke opvoedingsvraagstukken. Voor ICCO onderzocht Heleen twee sportprojecten in Brazilië. Wat betekent sport voor haar, en wat betekent het voor jongeren in Brazilië?

In een kort truitje en een strakke spijkerbroek oogt Heleen van Muijen niet meteen als het prototype van een docente van Christelijke Hogeschool Windesheim in Zwolle. Sinds september 2007 geeft ze daar lessen in sociale wetenschappen aan hbo’ers, die onder meer worden opgeleid tot docent lichamelijke opvoeding. Met haar zesentwintig jaar staat ze dicht bij de studenten. ‘Ik had eigenlijk gepland dit werk pas over tien jaar te gaan doen, maar de gelegenheid deed zich voor, en nu ik eenmaal bezig ben, bevalt het me uitstekend.’ Zelf volgde ze, voorafgaand aan haar studie pedagogiek, de Academie voor Lichamelijke Opvoeding in Tilburg.

Voor Heleen kwamen sporten en bewegen als vanzelf. In een hoog tempo vangt ze haar gedachten in woorden: ‘Ik heb drie broers. Thuis was het een jongenscultuur, met veel sporten en bewegen. Mijn moeder stuurde ons na schooltijd veel naar buiten. Ik speelde veel op de bouw en kwam dan natuurlijk veel te laat thuis. Tegenwoordig gaat dat anders. Ze spelen op een paar vierkante meter bij de buitenschoolse opvang of trainen op de voetbalclub. Er wordt altijd op kinderen gelet. En daardoor is het alsof er steeds iets van hen verwacht wordt.’
Het idee dat sport bijvoorbeeld vanwege overgewicht min of meer aan kinderen moet worden opgelegd, staat haar tegen. Sport heeft volgens Heleen weinig stimulans nodig. ‘Kinderen hebben een natuurlijke drang om te bewegen.

Ze hebben alleen iemand nodig om zich mee te identificeren, een voorbeeld. Als ouders sporten, doen de kinderen dat vaak ook. Ik ben vrijwilligster voor de stichting *Be Active*. Eens per vier weken ga ik met vier jongetjes met autistische verschijnselen naar een *Center Parcs*-huisje. Als ik uitstraal dat bewegen en buitenspelen leuk is, is er geen sprake van *Playstation*. Dan zijn we de hele dag bezig zonder dat daar discussie over is.'

Heleen heeft zelf jaren fanatiek geturnd. 'Ik trainde minstens tien uur per week. Want ik ben een perfectionist, een streber. Ik vond het heerlijk keihard te trainen. Toen had ik veel meer rust in mijn hoofd. Nu ik niet meer intensief sport, maal ik veel meer. Het turnen heeft me gevormd. Ik leerde te gaan voor het hoogst haalbare. Ik was helemaal zelf verantwoordelijk. Het ging om de vraag: wat kan ik en wat kan ik niet? In een teamsport is dat veel minder. Het turnen gaf me de mogelijkheid meer met mezelf bezig te zijn in plaats van me vooral op anderen te richten.' Dat sport leuk is, is voor Heleen een understatement.
In 2006 kreeg Heleen de mogelijkheid te onderzoeken wat sport in het leven van jongeren in Brazilië betekent. Ze ging voor ICCO naar Fortaleza en Rio de Janeiro. In 2004 was ze al eens in Brazilië geweest. Ze werkte toen als sport-*educator* vijf maanden bij ARCA, een sportproject voor kinderen in de slop-

'Sport is als tijdsbesteding in ieder geval een uitstekend alternatief voor criminaliteit'

penwijken van Fortaleza. Het viel haar op dat kinderen haar daar heel anders benaderden. 'Ik kwam daar aan en ik was welkom zonder dat ik iets was of presteerde, zomaar. Dat gaf me zo veel blijheid. Dat relativeert ontzettend veel. Wat is er hier in Nederland dan zo belangrijk?'
Een andere ervaring stond daartegenover: 'In Brazilië ligt de armoede niet zozeer in de basale levensbehoeften, maar veel meer in armoede aan kansen in de samenleving.' Sport alleen kan dat niet oplossen volgens Heleen, maar ze kan wel een bijdrage leveren.

In opdracht van ICCO onderzocht ze sportprojecten. De belangrijkste vraag was of er daadwerkelijk sociaal kapitaal werd opgebouwd. Haar conclusie was dat voor die opbouw naast sport ook educatie nodig is. 'Sport is als tijdsbesteding in ieder geval een uitstekend alternatief voor criminaliteit. Sport is een goed middel om grote groepen jongeren te binden. Bovendien heeft sport veel

Heleen onderzocht in Brazilië twee projecten van ARCA en IBISS
– ARCA werkt in Fortaleza, in het noordoosten van Brazilië. ARCA kent verschillende projecten: spelen op straat, *trekking* in de natuur, surfen en de zogenoemde *clubes do esporte*. Jongeren kiezen hierbij voor trainingen in een bepaalde sport, zoals voetbal, andere balspelen, aerobics/fitness of jiujitsu. Meer informatie is te vinden op *www.arcafortaleza.org.br* of bij de Nederlandse zusterorganisatie *www.todos.nl*.
– IBISS heeft verschillende projecten in Rio de Janeiro. Heleen onderzocht het project in de wijk Vila Cruzeiro. Behalve van sport wordt daar ook gebruik gemaakt van theater- en muziekgroepen voor jongeren. Het onderzoek van Heleen richtte zich op ballet, basketbal, *capoeira*, handbal, judo, jiujitsu, tennis, voetbal, volleybal, zaalvoetbal en zwemmen. Meer informatie is te vinden op *www.ibiss.info*.

waarde in zichzelf: het plezier in bewegen, het leren focussen, contacten aangaan, zichzelf leren kennen en voor het hoogste durven gaan. Op dat sterkere zelfbewustzijn kunnen jongeren de rest van hun leven voortbouwen.’ Heleen vindt het dan ook belangrijk dat de projecten in Brazilië doorgaan en verder worden onderzocht.

Het verblijf in Brazilië heeft haar leven flink beïnvloed. ‘Er is veel meer gevoel in gekomen.’ Dat gebeurde niet alleen in de ontmoetingen met jongeren in sportprojecten, maar ook op de vergadering van de Wereldraad van Kerken in Porto Alegre. ‘In een bijeenkomst van drieduizend mensen in een tent voelde ik de grote verbondenheid met al die mensen die hetzelfde belijden. Zo moet het zijn, dacht ik. Mijn christelijke opvoeding bepaalt wie ik ben en waarom ik de dingen doe.’
‘Compassie staat volgens mij in alle wereldgodsdiensten centraal. Daarin zijn we hetzelfde. Voor mij hoort compassie ook bij de essentie van sporten en bewegen. De manier waarop we sporten, verschilt niet van die van mensen met een andere achtergrond. Er bestaat geen gereformeerde koprol. Het verschil zit in het uitgangspunt. Ik ben gereformeerd vrijgemaakt opgevoed. Mijn uitgangspunt is dat ik als mens tot alle kwaad in staat ben. Maar doordat ik het cadeau van de vergeving van onze zonden van God heb gekregen, kom ik uit dankbaarheid tot compassie. Dat vertrekpunt kunnen delen is voor mij essentieel.’
‘Ik doe de dingen vanuit wie ik ben en wat ik geleerd heb. Ervaringen in de sport, de opleiding en mijn religieuze achtergrond komen hierin samen. Ik was gewend om vooral vanuit de ratio mijn richting te kiezen. Sinds mijn verblijf in Brazilië maak ik mijn keuzes meer vanuit mijn gevoel.’

Freefighter met een missie

interview met Oktay Karatas

Oktay Karatas verhuisde op zijn veertiende van Turkije naar Nederland. Hij is nu zesentwintig en heeft een sportschool in de wijk Kruiskamp in Amersfoort. Het is een van de prachtwijken van staatssecretaris Ellen Vogelaar. Hij is een gedreven sporter met een missie.

'In Turkije waren we arm. We hadden geen schoenen, geen dekens, en vaak hadden we honger. Toen ik veertien was, kwam ik naar Nederland. Ik had eten, kleren en een dak boven mijn hoofd. Maar ik had geen doel, en ook geen contacten. Toen ik zestien was, ben ik gaan kickboksen.' Heel rustig, bijna meditatief vertelt Oktay zijn verhaal. De woorden komen in korte zinnen. De eerste indruk van Oktay is eerder die van een vriendelijke, ingetogen kapelaan dan die van een fanatieke kickbokser.

Oktay heeft net een zware conditietraining achter de rug. In de wereld van het *freefight* behoort hij tot de nationale top. 'Je bent helemaal leeg en stil wanneer je klaar bent met zo'n training. Die conditie heb je ook echt nodig voor een gevecht. In de vierentwintig uur voor de wedstrijd bouw je een enorme spanning op. Als je geen topconditie hebt, ben je al moe voordat de wedstrijd begonnen is. Het gevecht duurt tien minuten, vaak ook korter, en daarin moet je honderd procent geconcentreerd zijn. En ook al duurt het gevecht maar twintig tellen, na afloop heb je overal spierpijn.'

Sport heeft het leven van Karatas volledig veranderd. 'Ik heb mezelf leren kennen door te sporten. Ik heb zelfvertrouwen gekregen. Mijn energie is anders. Ik ben rustiger geworden en kan nu de dingen oplossen met praten. Vorig jaar in Turkije werd ik overvallen door een jongen met een mes. Ik bleef gewoon

rustig en begon met hem te praten. Toen hebben we samen wat gegeten; hij had honger. Die stilte in mijn hoofd, dat zelfvertrouwen, wil ik andere jongens ook geven. Ik kan niet goed lezen en schrijven, maar dit kan ik wel. Daarom ben ik hier. Dat is wat ik wil met mijn sportschool. Je moet elkaar als mens zien. Mensen voelen de stralen van de zon. Dat is lekker, hè? Mensen kunnen ook elkaars stralen voelen. Ik kan mensen voelen, voelen als iemand een dipje heeft. En dan denk ik: wat heb jij nodig?'

In de Kruiskamp is van alles nodig. Volgens een onderzoek uit de zomer van 2007 is de leefbaarheid in de wijk ver onder de maat. Meer dan dertien

'Ik kan het voelen als iemand een dipje heeft. En dan denk ik: wat heb jij nodig?'

miljoen euro gaat de gemeente Amersfoort de komende jaren besteden aan toezicht, coaches, extra politie en jongerenwerk. Die plannenmakerij is aan Oktay voorbijgegaan. Hij regelt zijn zaken liever zelf. Meer dan tweehonderd jongeren komen naar het krachthonk en volgen trainingen in kickboksen. Bovendien zijn er vijftig kinderen die twee keer in de week komen kickboksen. Velen van hen worden door hun moeders gebracht. Oktay: 'Het zijn vaak moeders met hoofddoekjes, die hun kinderen nooit naar een andere sportschool zouden brengen.' Inmiddels heeft Devrim, Oktays zus, veel moeders ertoe overgehaald zelf ook te komen trainen. Op zondagochtend, wanneer er verder niemand in de sportschool is.
'Ik vraag me vaak af wat ik nog meer kan doen voor de toekomst hier. In de Kruiskamp wonen veel Turken en Marokkanen die de bioscoop niet eens kennen. Ik denk dan weleens: waar heb jij geleefd al die jaren? In hun eigen land hebben ze het slecht gehad. Daarom zijn ze nu tevreden met wat ze hebben,

In *freefight* of *mixed martial arts* mag veel: schoppen, slaan, klemmen en wurgtechnieken. De sport kent echter veel gedetailleerde regels, juist ook omdat ellebogen en knieën gevaarlijke wapens kunnen zijn. Volgens Oktay is de sport bij uitstek geschikt om jongeren discipline bij te brengen. Concentratie is heel belangrijk. Wie geen oogcontact houdt met zijn tegenstander, is snel 'gezien'. Respect voor de regels is een eerste vereiste. De intensieve training maakt het hoofd leeg en laat de adrenaline wegstromen. Veel jongeren trainen vier keer per week. De sport geeft hun bovendien een veilig gevoel op straat, waardoor ze rustiger reageren op spannende situaties. Vergelijkend onderzoek naar de resultaten van deze sport als sociaal bindmiddel is er nog niet.

maar ze blijven wel achter zo. Ik zeg weleens: 'Je woont nu in Nederland, je kan hier niet zitten afwachten. Je moet hier iets doen met je leven. Je moet zelf beginnen met contact te maken.' En dat doen ze bij het sporten. De jongeren, de kinderen en de moeders.

Gevraagd naar zijn religieuze opvattingen zegt Oktay: 'Ik geloof in mensen. Ik ben moslim, aleviet. Volgens mij zeggen de Bijbel en de Koran hetzelfde. Je moet naar jezelf kijken, naar wat je hebt en naar wat je kunt. Je moet jezelf niet vergelijken met anderen. En je moet elkaar helpen. Als je elkaars stralen ontvangt, heb je genoeg. Dan heb je niks meer nodig. Wanneer ik 's avonds in mijn bed lig en denk aan alle kinderen die die dag kwamen trainen, ben ik heel dankbaar.'

— Luuk Miedema is journalist en tekstschrijver. Hij heeft twee jaar in Brazilië gewoond.

KURF

Met sport meer mens

Annelies Knoppers: 'Gender- en klassenvraagstukken spelen een belangrijke rol'

Dr. Annelies Knoppers is als bijzonder hoogleraar pedagogiek en didactiek van sport en lichamelijke opvoeding verbonden aan de Universiteit Utrecht. Haar specialiteit is sociologie van de sport, een voor Nederland tamelijk nieuw vakgebied. Ze woonde lange tijd in Canada en studeerde sportsociologie in de Verenigde Staten. Ze was een enthousiast volleybalster en is in haar vrije tijd kerkelijk actief in haar woonplaats in Noord-Holland.

– Sport en religie. Wat roept zo'n thema op?
'Tussen die twee begrippen staat tegenwoordig vaak een isgelijkteken. Maar als je even terugkijkt, zie je dat sport een bepaalde ontwikkeling heeft doorgemaakt. In het midden van de negentiende eeuw is sport als gestructureerd fenomeen opgekomen. Dat had ermee te maken dat men vond dat jongens te feminien werden. Ze moesten sterker en steviger worden, zodat ze in tijden van oorlog hun mannetje zouden kunnen staan. Sport werd als middel ingezet om van jongens echte mannen te maken. Je karakter werd erdoor gevormd, vond men. Sport had een positief effect op eigenschappen als integriteit, discipline, eerlijkheid en doorzettingsvermogen. Die eigenschappen worden trouwens terecht nog steeds aan sport toegeschreven. Maar het verschijnsel ontwikkelde zich dus allereerst in de wereld van jongens, om de vervrouwelijking tegen te gaan. In het begin van de twintigste eeuw sloot de kerk zich bij dat uitgangspunt aan. In een organisatie als de *Young Men's Christian Association* (YMCA, 1844) werd bijvoorbeeld bewust een verband gelegd tussen religie en sport. Basketbal en volleybal zijn spelen die bedacht zijn in de kringen van de YMCA, op colleges in Massachusetts. William G. Morgan had een spel nodig om in lunchtijd te spelen, en hij bedacht de regels voor volleybal. Die band tussen de YMCA en de sport is er overigens nog steeds.'

– Ik kan me voorstellen dat deugden als eerlijkheid en hard werken een gelovig mens aanspreken, maar hoe zit het met het aspect van het winnen? Dat is toch niet christelijk?
Knoppers beaamt dat. 'Er is tot op de dag van vandaag een spanning tussen het aspect van het willen winnen en je christelijke geloofsovertuiging. Het gaat een christen toch niet om het winnen? En hoever moet je gaan om te winnen? In Canada hebben veel kerken hun eigen sportteams, vooral ijshockey. Dat levert opvallende krantenberichten op: *Baptists knockout Methodists!* Maar het

hebben van een eigen team brengt kerken ook in moeilijkheden. Want een sportteam wil winnen. Dus het team van de kerk wil winnen. Hoe krijg je goede sporters in je kerkteam? Die moeten lid worden van je kerk. Een voorwaarde om bij het sportteam te horen is immers dat je lid bent van de kerk. Dan krijg je het vreemde verschijnsel dat er aan het begin van het nieuwe ijshockeyseizoen ook opeens nieuwe gemeenteleden worden aangemeld ... die goed kunnen ijshockeyen! Vervolgens wordt er geklaagd dat je die nieuwe leden op zondag nooit in de dienst ziet. Wat zijn dat voor leden? Maar, zeggen anderen dan vergoelijkend, ze moeten 's zaterdags hun wedstrijd spelen en kunnen dan niet op zondagmorgen vroeg in de kerk zitten ...
Overigens ging het in de negentiende eeuw zeker niet meteen om het winnen. Juist het sporten zonder betaalde trainer en zonder er geld mee te verdienen, stond in hoog aanzien. Sporten was iets voor de hogere klasse en de middenklasse. Je moest niet te hard trainen, want dan leek je weer te veel op een arbeider. Je hoefde er ook geen geld mee te verdienen, want daar ging het je niet om.
Maar langzamerhand verschoof die opvatting. De arbeidersklasse, tot dan toe uitgesloten van de sport, ging eigen wedstrijden organiseren. Toen bleek dat zij, juist vanwege de lichamelijke arbeid, veel sterker waren en meer uithoudingsvermogen hadden. En het ging hun wél om het geld, dat ze immers broodnodig hadden. Zo ging het steeds meer en vaker om geld, en steeg de professionele topsport in aanzien.'

– Sport was dus aanvankelijk een mannending, bedoeld om de feminisering tegen te gaan. Wanneer kwamen de vrouwen in beeld?
'Men vond sport niets voor vrouwen. Sport was te ruw. Vrouwen zouden er maar van flauwvallen. De opvatting heerste dat het bloed van vrouwen vooral naar de baarmoeder diende te gaan, en niet naar de sportspieren. De eerste taak van de vrouw lag toch in het baren van kinderen. Iets vergelijkbaars werd gezegd over vrouwen die wilden studeren. Dus: studeren is niets voor vrouwen, want dan gaat het bloed naar je hersens in plaats van naar je baarmoeder. Vreemd genoeg gold deze redenering niet voor arbeidersvrouwen die zwaar lichamelijk werk moesten verrichten.
Maar goed, in de hogere klasse was het wel gebruikelijk dat vrouwen paardreden en af en toe – zij het zachtjes – tennisten. De komst van vrouwen in de sport hangt samen met het intreden van vrouwen in het hoger onderwijs. Toen het hoger onderwijs werd opengesteld voor vrouwen, dacht men ook weer dat vrouwen te zwak zouden zijn om te studeren. Ze moesten eerst een beetje sterker worden. Niet te veel natuurlijk. Ze moesten ook weer niet te mannelijk worden, want dan bestond het gevaar dat ze lesbisch zouden worden. Maar een beetje sport zou geen kwaad kunnen en zou goed zijn voor de gezondheid. De sportregels moesten dan wel worden aangepast aan de zwakkere vrouwen. Het basketbalveld werd bijvoorbeeld in drieën verdeeld, zodat het makkelijker te bespelen werd. En het moest bij de vrouwensporten vooral om het samen spelen gaan, het aanleren van teamwork. Vrouwen hoefden niet als individuele sterren te schitteren; dat was aan mannen voorbehouden. Zo deden de vrouwen hun intrede in de sportwereld. En zo zijn ze er nog steeds, compleet met korte rokjes en sexy shirtjes.
Gender- en klassenvraagstukken spelen een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de sport.'

'Het kan niet anders. Je neemt jezelf altijd mee'

– En de rol van de kerk?
'Ik begon met te zeggen dat er tussen sport en religie vaak een isgelijkteken gezet wordt. Maar er is ook een andere kant. Godsdienst heeft ook vaak gebruik gemaakt van sport.
Net als in de sportwereld organiseerden de kerken hun sportevenementen aanvankelijk alleen voor jongens. De YMCA was er tenslotte tien jaar eerder dan de *Young Womens Christian Association* (YWCA). Vanuit de gedachte: dit is het soort mannen dat de kerk kan gebruiken. Sterke, hardwerkende doorzetters. Die voldoen aan 1 Korintiërs 9, 24: rennen als de atleet die wint.
Maar het inzetten van sport als middel voor gemeenteopbouw hangt ook samen met de houding van de kerk tegenover seksualiteit. Van oudsher is er in de kerk angst voor het vrouwelijke. Dus wordt het mannelijke benadrukt. Zowel in de sportwereld als in de kerkelijke wereld levert dat een paradox op. Het sportveld is bij uitstek een plek waar mannen elkaar ongegeneerd kunnen omhelzen en kussen zonder voor vrouwelijk te worden aangezien. Je emoties de vrije loop laten,

huilen – zaken die anders als 'vrouwelijk' en dus als verwerpelijk worden beschouwd –, zijn daar toegestaan. Wat eigenlijk wordt afgekeurd, krijgt daar een legitieme plaats. En hetzelfde mechanisme zie je in de kerk. Ook daar wordt enerzijds het vrouwelijke als zwak of te emotioneel afgekeurd, maar het moet tegelijkertijd een plaats krijgen omdat religie nu eenmaal vaak over 'vrouwelijke' waarden en normen gaat. Als je als sociologe naar de rooms-katholieke kerk kijkt, zie je in het priesterschap ook een wereld waar mannen exclusief met mannen optrekken. Het mannelijke wordt benadrukt, maar tegelijkertijd moeten de vrouwelijke, afkeurenswaardige aspecten een plaats krijgen. Dat paradoxale en die angst voor het feminiene maken het ook zo ingewikkeld in de sport en in de kerk uit te komen voor homoseksualiteit. Topsporters vertellen pas wanneer ze gestopt zijn met sporten, over hun seksuele voorkeur.'

– Een ander onderwerp: is sport heilzaam voor ontwikkelingslanden?

Annelies Knoppers zwijgt even en zegt dan: 'Het moeilijke vind ik dat je altijd je eigen normen en waarden meeneemt. Dat deden de zendelingen vroeger, en dat gebeurt nu weer in de sportprogramma's. Het kan ook niet anders. Je neemt jezelf altijd mee. Dus als hier een sportprogramma wordt opgezet door een organisatie waarin alleen mannen in het bestuur zitten, zul je dat, wellicht ongewild, ook in Afrika uitdragen. Organisaties als *Women Win* zetten zich in om dat beeld bij te stellen.

Ontwikkelingslanden krijgen een westers dominant sportbeeld voorgeschoteld: het gaat om winnen en het gaat om geld. En zij hebben tekort aan geld en aan aanzien. Dus neem het ze maar eens kwalijk dat ze sport vervolgens op die manier bekijken, als een manier om er financieel voordeel mee te behalen en heldendom te creëren. En eerlijk gezegd wordt er ook veel goeds mee gedaan. Voetballers en hardloopsters die in het Westen succes hebben, onderhouden met hun salaris hele dorpen in hun geboorteland. Het is iets anders als je zegt dat het je gaat om beweging in plaats van om sport. Dan kun je proberen duidelijk te maken dat het erom gaat dat het leuk is te bewegen, dat het goed is voor je plezier. Dan kun je het ook als een gezondheidsprogramma inzetten.'

'Een van de grote waarden van sport vind ik dat ze je leert te genieten van je lichaam'

– Speelt de eigen godsdienst van ontwikkelingslanden een rol bij sport?

'Toevallig is er net een artikel verschenen in *Supporter*, een kwartaalblad over sport en ontwikkelingssamenwerking dat door de Nationale Commissie voor internationale samenwerking en Duurzame Ontwikkeling (NCDO) wordt uitgegeven.[1] Het vertelt dat bijvoorbeeld in veel Afrikaanse landen ieder sportteam een *witch docter* in dienst heeft, of zoals de Afrikanen zelf zeggen, een *mental coach*, een spiritueel adviseur. Zij gebruiken magie om de tegenstander te verzwakken. Maar is dat zo verschillend van de westerse rituelen om geluk af te dwingen? Voetballers met geluksschoenen, met vaste rituelen

voordat de wedstrijd begint: wij doen daar net zo hard aan mee.'

– Even terug naar het thema: religie en sport. Is sport een religie?
'Stel dat je over duizend jaar terug zou kijken op deze tijd, dan zou je dat wel zeggen. Van buitenaf gezien zijn er veel elementen die overeenkomen: bijeenkomsten vinden plaats op vaste tijden, op vaste plaatsen, met vaste gebruiken, met vaste regelmaat. Bij beide gaat het om aanbidding. En normen en waarden spelen een belangrijke rol. Ja, uiterlijk heeft het veel van elkaar weg.
Wat ik zelf het belangrijkste vind van sport, is dat je leert inzien dat je lichaam een eigen waarde heeft. Juist in onze verseksualiseerde maatschappij is dat belangrijk. Je lichaam is meer. Je beschikt zelf over je lichaam. Je bent subject in plaats van object. Een van de grote waarden van sport vind ik dat ze je leert te genieten van je lichaam. Sport is een heel openbaar gebeuren. Iedereen ziet je, iedereen hoort je. Je doet het met je lichaam, en je lichaam wordt zichtbaar. Je hebt een bepaalde moed nodig om daarmee om te gaan.
Ik ga ervan uit dat lichaam en ziel één zijn. In de religie, en ook in het christendom, is dat wel vaak uit elkaar gehaald. Dan wordt er gezegd: 'Je mag er zijn', maar dan wordt er bedoeld dat je er innerlijk mag zijn. Maar je mag er zijn, niet alleen je binnenkant, maar ook je buitenkant. Die horen bij elkaar. Dat heeft grote gevolgen voor je mensbeeld.
Wij hebben vaak een beeld van gezondheid dat stoelt op bewegen. Men denkt onwillekeurig: gezond ben je als je kunt lopen en springen. Maar ben je dan ongezond als je in een rolstoel zit?
We hebben aan kinderen die in een rolstoel zitten, gevraagd een gezond kind te tekenen. Zij tekenen kinderen die rechtop staan, die lopen. Ze tekenen geen kinderen in een rolstoel zoals zijzelf. Dat zegt nogal iets over hun zelfbeeld. Ze zien zichzelf blijkbaar niet als gezond. Sport kan helpen daarin verandering te brengen. Het beoefenen van sport kan iedereen leren dat je lichaam een bron van *empowerment* kan zijn. In die zin kan sportbeoefening emancipatorisch werken.'

– Karlijn Goossen en Dineke Spee zijn lid van de redactie van TussenRuimte.

Noot

1 Het blad *Supporter*, met nieuws over sport en ontwikkelingssamenwerking, is gratis. Mail uw naam en adres naar *sportdevelopment@ncdo.nl* of bel (020) 568 87 88.

Het gebed van de sporter

Sport en bidden: gaat dat wel samen?

Sinds sport in de cultuur voorkomt, maken gebed en rituelen deel uit van de dagindeling van sporters. Offers waren belangrijke onderdelen van de antieke Griekse atletiek, volgens sommigen zelfs het belangrijkste onderdeel. Tegenwoordig blijkt het gebed overal te vinden te zijn binnen de sport – zowel met woorden voorafgaand aan de wedstrijd, als met vrome gebaren op belangrijke momenten tijdens en na de wedstrijd.[1]

Bij de wedstrijden in het Circus Maximus, het Romeinse equivalent van de Formule 1-races, schreven menners vervloekingen op hun wagens om krachten uit de hemel te smeken allerlei soorten afschuwelijke vernielingen bij hun concurrenten aan te richten. Later reden de winnende menners met hun wagens naar de kapel om dank te zeggen voor hun overwinning. En toen de kerk ten slotte in de zestiende eeuw de gewelddadige toernooien had geaccepteerd, droegen afvallige priesters tevoren een mis op voor de ridders, en schreven ze gebeden om op cruciale momenten tijdens de wedstrijd op te zeggen.

Bidden maakt klein

Toen de Heer zijn leerlingen het Onze Vader leerde, had hij waarschijnlijk niet in gedachten dat dit gebed gekoppeld zou worden aan chauvinisme in de sport. Of dat het als toverspreuk uitgesproken zou worden door van testosteron gloeiende gladiatoren om zich op te peppen voor de imitatieoorlogen die onze populairste vormen van sportief amusement zijn geworden. De lutherse theoloog Ole Hallesby beschreef met twee woorden de gesteldheid van het hart die God bij het bidden accepteert: 'geloof' en 'hulpeloosheid'. 'Alleen hij die hulpeloos is,' zei Hallesby, 'kan echt bidden.' En: 'Bij het bidden verpulvert God onze zelfgenoegzaamheid en onafhankelijkheid.' Dezelfde instelling ligt achter Rudolf Otto's *mysterium tremendum*: religieuze ervaringen die de gelovige niet alleen vol ontzag voor Gods majesteit achterlaten, maar ook met een geringe dunk van zichzelf, een gevoel van kleinheid, zwakheid en afhankelijkheid. Zulke eigenschappen passen natuurlijk goed bij een rustige ochtendmeditatie, maar in arena's en sportpaleizen, waar het gaat om de glorie, zal een verminderd zelfbewustzijn waarschijnlijk ook leiden tot een lagere score. En de coach, onder druk gezet, moet zijn prioriteiten in het oog houden.

De plaats van het gebed

In het leven van evangelicalen heeft het gebed een speciale plaats. Zij vertrouwen op de Bijbel als de ultieme godsdienstige autoriteit, en zij beschouwen het verlossende werk van Christus als het hart van ware godsdienst. Daarbij hoort regelmatig bidden. Volgens een recent overzicht bidt 67 procent van de evangelicalen ten minste één keer per dag. Niet alleen vormen de evangelicalen een dominante stroming binnen de Amerikaanse godsdienst, ze vormen onbetwist ook de heersende religieuze expressie binnen de Amerikaanse sportwereld. Het is logisch dat evangelicale sporters die in allerlei omstandigheden bidden, dat ook doen bij sport. Vooral omdat sport zo'n belangrijke plaats in hun leven inneemt.

Het gebed is voor de evangelicale sporter een serieuze zaak. Maar het sportgebed is niet te vergelijken met bijvoorbeeld bidden vóór de maaltijd of bidden in de kerk. Er zijn twee belangrijke verschillen.

De schijnwereld van de sport

Ten eerste: sportgebeden vinden plaats in een context die grotendeels bestaat uit een schijnwereld. Sport biedt zenuwslopend drama, maar dat is, net zomin als wat plaatsvindt in televisieshows, niet het drama van het werkelijke leven. De regels en gebruiken van de sport zijn bedacht, gevormd door de traditie, de populariteit en het economische belang. Het enige doel is ons te vermaken. We zijn met sport bezig *alsof* het het allerbelangrijkste in de wereld is, in een wereld 'die buiten en voorbij de gewone wereld ligt, terwijl die er tegelijkertijd in rust'. Het ervaren van dit '*in* de wereld, maar niet *van* de wereld' van het spel vereist een nogal gecompliceerde mentale en emotionele gymnastiek. De sporter moet spelen alsof sport er werkelijk toe doet en ondertussen accepteren dat sport in het geheel der dingen nogal triviaal is. Tegelijkertijd betrokken *en* ongebonden lijdt de sporter aan 'niet-pathologische schizofrenie'. Voor de duidelijkheid: het betekent niet dat de atleet maar doet alsof. Spelen (en sport), op welk niveau dan ook, vereist van de deelnemers een volledig geloof in die denkbeeldige wereld, op z'n minst voor de duur van het spel. Zij die niet meedoen, noemen we spel-

De Braziliaanse AC Milan-speler Kaká viert de 2-1 overwinning in de Champions League-finale tegen Liverpool, mei 2007. © Pics United

brekers. Zij maken het spel kapot juist doordat zij weigeren te doen alsof. Door het introduceren van het gebed in deze schijnwereld van de sport vermengt het 'ultieme serieuze' zich met het 'speelse serieuze', met het risico dat een zeer serieuze en heilige handeling bezoedeld wordt door het spel. Een fors deel van de kritiek van commentatoren en theologen op sportgebeden is dan ook: 'Het bagatelliseert het gebed.' Alsof uitstapjes naar de wereld van het spel ongeschikt zijn voor serieus gebed. Alsof dit misschien een dimensie van ons leven is die door God geheel aan de mensen zelf is overgelaten.

Waar zijn de echte feesten?

Maar bij een juiste geest en in een werkelijk spirituele omgeving kunnen sportvelden passende plaatsen voor gebed zijn. De katholieke theoloog Jozef Pieper toonde aan dat feestelijke evenementen – zelfs seculiere –, naar

behoren gevierd en voortvloeiend uit 'de lof van God in aanbidding', een belangrijke kans kunnen zijn tot verdieping van het geestelijk leven en het zich richten op de eeuwigheid. 'Het feest slaagt alleen', zegt Pieper, 'wanneer we de goddelijke gave accepteren die achter de drukte van het evenement ligt.' Pieper is een van de vele theologen die treurt over het ter ziele gaan van authentieke festivals in de westerse samenleving. In plaats daarvan hebben we de opkomst gezien van pseudofestivals, commerciële surrogaten die een valse traditie overdragen in vergelijking met het echte festival. In plaats van verrukking, het even vergeten van je tegenslagen en een gevoel van harmonie met de wereld krijgen wij goedkope ontroering, lawaaierige praal en prikkels.
In plaats van ons te helpen door de opwinding heen te kijken naar het fundament van het bestaan trekken die shows, met hun honderd procent handelsgeest en media-overkill, alle aandacht naar zichzelf. Bijna zonder na te denken

Sporters die bidden op het veld, moeten beseffen dat zij niet God verheerlijken, maar het spel zelf

worden we verliefd op het klatergoud in plaats van op de feestelijke gave zelf. In plaats van vereniging en instemming te beleven met de Schepper worden wij betoverd door een mengeling van oorlogsmiddelen en festivalstemming.

'God, bedankt'

Als het ostentatief bidden op het sportveld tegengif zou moeten bieden tegen de 'giftige' spiritualiteit van het spel, zou het als iets onderscheidends moeten opvallen. Nu maken de gebaren maar al te gemakkelijk deel uit van het schouwspel zelf. Maar wanneer atleten zich op de borst slaan en twee vingers omhoog steken, knielen of samen met de tegenstanders na de wedstrijd een gebedskring vormen, maken zij deel uit van de show, of ze dat nu willen of niet. Sportlieden en hun gebeden zijn feitelijk niet te scheiden van zelfvergroting en pragmatisme, de eeuwige behoefte te domineren en de onderwaardering van het menselijk lichaam die hoort bij topsporten. Sporters die bidden op het veld, moeten beseffen dat zij niet God verheerlijken, maar het spel zelf. Ik heb zo mijn bedenkingen bij de zelfbewuste, opportunistische aard van deze gebeden op het sportveld. Het 'Ik wil God danken voor de overwinning', na de wedstrijd uitgesproken wanneer de speler de microfoon wordt voorgehouden, en vergezeld van uitvoerige gebaren, komt als er aandacht is van het publiek. Het is een op maat gemaakte voorstelling voor de publiciteit.

Demonstratieve gebeden maken het gebed goedkoop, leiden af van het geestelijke en zaaien twijfel over de religieuze motieven. Dat geldt overigens zowel voor sportgebeden als voor publieke gebeden die – bijvoorbeeld – worden uitgesproken voor het gerechtshof of bij een antiabortusdemonstratie.

Bidden om te winnen

Het tweede verschil tussen een sportgebed en een 'gewoon' gebed heeft te maken met de entourage. Sportgebeden worden uitgesproken in een omgeving waarin het gaat om winnen. Evangelicale sporters hebben de neiging dat te bagatelliseren, maar het is wel waar. In de kille werkelijkheid van de moderne sport worden degenen die niet vaak winnen, al snel uit de selectie gezet. Dat moet men in gedachten houden bij uitspraken als 'Het belangrijkste is zo goed mogelijk te spelen', 'Het belangrijkste is me honderd procent voor God te geven' of 'Het belangrijkste is God te verheerlijken'. Het scorebord biedt geen plaats voor dit 'belangrijkste'. Geen enkele trainer houdt bij hoe vaak God wordt verheerlijkt tijdens de wedstrijd. De spelers zijn niet in de A-opstelling terechtgekomen doordat zij zich voor honderdtien procent gaven. Winnen is belangrijker dan inzet. Een constante verliezer wint geen beurs, geen trofee, en komt niet in de *Hall of Fame*. Een verliezer komt niet met een foto op het omslag van een of ander (evangelisch) sportblad.
Opmerkelijk genoeg is – ondanks het belang van winnen – een gebed om te winnen niet bij alle evangelicale sporters gebruikelijk. Toen Zach Johnson, die in 2007 verrassend het Masters-golftoernooi won, op de televisie door sportjournalisten werd geïnterviewd, gaf hij heel aandoenlijk Jezus alle aanzien, er snikkend op wijzend dat Jezus bij hem was 'bij elke stap die ik zette'. Een paar maanden later echter, toen de glans van het winnen was verbleekt, vertelde Johnson dat hij niet werkelijk gedacht had dat 'God zich bekommerde over hoe ik op het veld de dingen doe'. Hij voegde eraan toe: 'Ik weet niet of hij iets met golf heeft.' Terugkijkend (en wellicht aangespoord door adviseurs) herzag Johnson zijn opvatting. Hij deed dat net als een toenemend aantal andere atleten die pogingen om God aan jouw kant te krijgen in het gunstigste geval zien als slecht gedrag, en in het slechtste geval als getuigend van theologische onervarenheid.

Pseudogeloof

Bidden voor een overwinning is een slecht idee. Hoewel winnen – objectief gezien – niets meer is dan de optelsom van een drama dat zich gedurende twee uur heeft afgespeeld, verbinden we er een massa symbolische deugden aan: winnaars worden gezien als wezens die sterker, dapperder, slimmer, respec-

tabeler en taaier zijn, juist omdat ze gewonnen hebben. Dus vragen sporters, door God te vragen hen te helpen winnen, hem eigenlijk ermee in te stemmen dat zij delen in deze bijkomende roem, dat zij op een voetstuk van de publieke opinie geplaatst worden, dat zij gezien zullen worden als mensen die superieur zijn in moed, vastberadenheid, kracht en deugdzaamheid. Je kunt net zo goed bidden dat je de mooiste of de aardigste zult zijn, of dat God een manier weet te vinden om jou een nieuwe Mercedes Benz te geven. Het idee dat God glimlachend zou neerzien op sporters met een wanhopige behoefte aan superioriteit, mag overdreven lijken in de ogen van christenen die geroepen worden het kruis te dragen, maar voor hen die opgroeien met het sterk opkomende welvaartsevangelie, is bidden om een overwinning vanzelfsprekend. Vertegenwoordigers van dat welvaartsevangelie garanderen zo goed als zeker een succesvolle gebedsverhoring. Men kan zich afvragen of pogingen om van God gebruik te maken ter vervulling van egoïstische wensen niet erg profaan zijn. Ieder sterfbed, iedere oorlog, iedere hongersnood en iedere epidemie en in het bijzonder de onbeantwoorde smeekbeden van Christus in Getsemane herinneren ons er immers aan dat gebed niet de 'onfeilbare kunstgreep' is zoals die zo vaak door de *name it and claim it*-verdedigers van het welvaartsevangelie wordt genoemd.
In het boek *The Faith of Fifty Million* oordelen Evans and Herzog hard: 'Geloven dat God goddelijke gunsten geeft aan ieder specifiek individu of team, is niet alleen onzinnig, maar is een vorm van het slechtst mogelijke huwelijk tussen pseudogeloof en egocentrisme. Alleen al het feit dat zo veel sporters Gods hand ervaren in het maken van een *homerun* of het vangen van een onmogelijke bal, maakt duidelijk dat Augustinus en andere theologen gelijk hadden met de opvatting dat het individuele egoïsme het wezen van onze 'gevallen natuur' is.'

Een optimale prestatie

Maar niet alle evangelische sporters zijn blind voor de theologische ongepastheid van bidden om te winnen. Velen verkiezen te bidden om uit te blinken in hun optreden of om zo goed mogelijk te spelen, en laten dan het resultaat van deze inzet over aan God. Een beroemde coach zei bijvoorbeeld vaak dat hij nooit bad voor de overwinning: 'Mijn gebed is er niet op gericht dat we winnen, maar dat iedereen zo goed mogelijk zal kunnen spelen ...' Maar dit lijkt als sportgebed niet echt wezenlijk anders dan een gebed om te winnen.
Uiteindelijk is immers iedere sporter – al dan niet religieus bevlogen – erop gebrand in die twee of drie uur van de wedstrijd een maximaal rendement te behalen op de geïnvesteerde trainingsarbeid. Het is duidelijk dat dit om een

aantal psychologische redenen niet vaak gebeurt. Een onaangename realiteit voor de sporters, maar veelbelovend voor de groeiende industrie van de sportpsychologen. Zij worden ingehuurd om de sporters te helpen te winnen door een 'optimale prestatie' te leveren. En als sporters spelen op de toppen van hun door God gegeven kunnen, nemen hun kansen om te winnen proportioneel toe. Bidden om goed te presteren klinkt verdacht veel als bidden om te winnen.

Ten slotte: hoe men het bidden in sportcomplexen beschouwt, zal samenhangen met iemands opvattingen over het morele klimaat in de sport. Wie – net als ik – vindt dat onze sportcultuur zelf 'verlossing' nodig heeft, zal het met me eens zijn dat het op z'n best een riskante zaak is daarbinnen het gebed te gebruiken. Maar ondanks mijn onbarmhartige oordeel over topsport zou ik best een zekere rol aan het bidden bij sport durven toekennen, zij het niet in de arena's. Evangelicalen bidden meestal voor hun eigen wereld, voor hun eigen verantwoordelijkheden en voor de bekering van hun medewerkers, en maar zelden voor de morele standaard van het bedrijf waarvoor zij werken. Het sportgebed is daarvan een goed voorbeeld. Dat is op het model van de sporter gemaakt, naar de morele dynamiek van een cultureel fenomeen dat hervorming behoeft. Bidden om vernieuwing van de sport tot sport zoals God haar bedoeld heeft, zou een intentie van elk evangelicaal gebed moeten zijn. Bij voorkeur vóór de wedstrijd, en niet erna, en liever in de kleedkamer dan op het veld. Maar in dat geval zouden de sporters het weleens moeilijk kunnen vinden het veld op te gaan ...

— Professor Dr. Shirl James Hoffman Ed.D. was hoogleraar Exercise and Sports Science aan de University of North Carolina in Greensboro.

Noot

1 De basis van dit artikel is de tekst van een ongepubliceerde lezing, gehouden tijdens de *Inaugural International Conference on Sport and Spirituality* aan de York Saint John University (York, Engeland) in augustus 2007. Omwille van de omvang werd de oorspronkelijke tekst bewerkt door de redactie. Vertaling: Paule Maas.

TR

Het laatste avondmaal met sushi en sake

Sadao Watanabe, Japan

Sadao Watanabe (1913-1996) was een Japanse christen die zijn leven wijdde aan het verbeelden van bijbelverhalen. *Het laatste avondmaal* uit 1978 heeft Japanse accenten meegekregen. Jezus en de discipelen hebben feestelijke, veelkleurige kimono's aan. Op tafel staan sushi, flessen sake en een rode zeebrasem, een vis die in Japan traditioneel veel gegeten wordt met Nieuwjaar en bij feestelijke maaltijden. Niet alleen het beeld is Japans gekleurd, het kunstwerk is ook gemaakt met een Japanse stenciltechniek, *katazome*, die gebruikt wordt voor het bedrukken van stof voor kimono's. Watanabe paste die techniek toe op papier.

— Jan J. Catsburg werkt als rechter bij de rechtbank in Arnhem. Hij is beheerder van de website *www.sadaohanga.tk* en samensteller van de Sadao Hanga Catalogue.

Assemblee van de European Evangelical Alliance (EEA)

Ongeveer honderdvijftig leiders uit de evangelische wereld van Europa waren in oktober in Evia (Griekenland) bijeen om 'de visie te vernieuwen voor een door de liefde van de opgestane Jezus Christus getransformeerd Europa'. Het merendeel vertegenwoordigde de Evangelische Allianties uit vijfendertig landen, waaronder ook Turkije, Israël en enkele Centraal-Aziatische landen. De EEA is de regionale afdeling van de *World Evangelical Association* (WEA), die bestaat uit zes regio's en honderdtwintig landelijke allianties, met – naar eigen zeggen – vierhonderdtwintig 420 miljoen christenen. Voor de kleine Griekse Evangelische Kerk betekende de aanwezigheid van zo veel broeders en zusters een steun in de rug bij haar positie van nauwelijks gedulde minderheid. Pijnlijk blijft wel het volledig buiten beeld blijven van de Griekse Orthodoxe Kerk tijdens een 'evangelische' samenkomst van dit niveau. Het leggen van contacten met deze in het oosten van Europa dominante kerk blijkt nog steeds enkele bruggen te ver. Onbegrijpelijk blijft ook, ondanks de vriendelijke woorden die in beleidsdocumenten over en weer worden uitgewisseld, het ontbreken van een vertegenwoordiging van de Europese Raad van Kerken (CEC).
Het zou gewenst zijn dat er ernst zou worden gemaakt meer gezamenlijk naar buiten te treden omwille van de geloofwaardigheid van de kerken en haar boodschap in het gesecularisseerde en naar nieuwe zingeving en hoop verlangende Europa. 'Ecumenicals' en 'evangelicals' treffen in afzonderlijke circuits voorbereidingen voor de viering van Edinburgh 2010, honderd jaar na de eerste wereldzendingsconferentie. De oecumenische beweging is ooit geboren uit de zendingsbeweging. Deze viering zou in ons werelddeel aanleiding moeten zijn om definitief af te rekenen met oude polarisaties en de hand aan de ploeg te slaan met het oog op de toekomst.

Christian Global Forum in Nairobi

Begin november 2007 vond in Limuru, nabij de Keniaanse hoofdstad Nairobi, een unieke wereldomvattende samenkomst van tweehonderdveertig leidinggevende christenen uit kerken van vrijwel alle grotere christelijke geloofstradities plaats. Naast de bij de Wereldraad aangesloten kerken waren ook de evangelicale en pinksterkerken vertegenwoordigd. De rooms-katholieke kerk was er naast de zevendedagsadventisten en de orthodoxen. Het thema van dit *Christian Global Forum* luidde: 'Onderweg met Jezus Christus, de Verzoener'. Aan de Keniaanse bijeenkomst – met deelnemers uit tweeënzeventig landen – lag negen jaar voorbereiding ten grondslag, met bijeenkomsten op de verschillende continenten.

In een gezamenlijke verklaring schrijven ze de ontmoeting als 'een historische doorbraak' te beschouwen, doordat nooit eerder christenen van zo veel verschillende richtingen bijeen waren. De leiders van kerken en christelijke organisaties spreken uit hun persoonlijk geloof met elkaar te hebben gedeeld, hun geloofstradities te hebben besproken en overdacht te hebben wat het vraagt samen op te trekken. Ze erkennen dat er verschil van mening is over bijvoorbeeld de leer met betrekking tot de kerk en evangelisatie en zending. Maar een begin van ontmoeting en dialoog is gemaakt, aldus de verklaring.
Vanuit Nederland waren drie kerkelijke vertegenwoordigers aanwezig: dr. Bas Plaisier (Protestantse Kerk in Nederland), ds. Peter Sleebos (Verenigde Pinksteren Evangeliegemeenten) en aartsbisschop dr. Joris Vercammen (Oud-Katholieke Kerk).
Plaisier is enthousiast over 'de kerkgeschiedenis' die in Limuru is geschreven. Het *Global Christian Forum*, dat de vergadering heeft georganiseerd, kreeg namelijk voor elkaar wat de Wereldraad van Kerken niet is gelukt: christenen uit zo veel richtingen samenbrengen. Sleebos vond de bijeenkomst 'boven verwachting goed'. 'We hebben elkaar leren kennen, want we kenden elkaar niet.' Plaisier: 'Deze keer lag het accent vooral op het ontdekken van dat wat ons verbond. Dat bleek, bij de grote diversiteit, zeer veel te zijn.' Kritische vragen werden volgens hem niet geschuwd, bijvoorbeeld bij de twee grote lezingen die 'opvallend genoeg' door twee vertegenwoordigers van de pinksterkerken werden gehouden.
Afgesproken is wereldwijd meer van zulke samenkomsten met een brede christelijke afvaardiging te organiseren. De Nederlandse aanwezigen hopen iets soortgelijks in Nederland van de grond te krijgen. Sleebos pleit ervoor op lokaal niveau als christenen van verschillende richtingen met elkaar in gesprek te gaan. 'Dat hoeft niet meteen diepgravend te zijn. Probeer elkaar te leren kennen.' In Nederland moeten bij zulke gezamenlijke bijeenkomsten ook vertegenwoordigers van de reformatorische kerken betrokken worden, aldus Plaisier van de Protestantse Kerk in Nederland.

Campagne 'Mensen zijn geen handelswaar'

De Europese Commissie heeft 18 oktober uitgeroepen tot Dag tegen de Mensenhandel. De commissie wil lidstaten ertoe aansporen meer actie te ondernemen tegen deze ernstige vorm van criminaliteit. Ook wil zij Europese burgers bewust maken van het feit dat in Europa velen jaarlijks slachtoffer worden van deze moderne vorm van slavernij. Met de campagne 'Mensen zijn geen handelswaar' haken Nederlandse missionaire en kerkelijke ontwikkelingsorganisaties aan bij dit initiatief van de Europese Commissie. De coalitie wil mensenhandel

onder de aandacht brengen van een breed Nederlands publiek en aandacht vragen voor de positie van slachtoffers. Ieder jaar worden in Nederland enkele duizenden vrouwen, mannen en zelfs kinderen op allerlei manieren uitgebuit. Zij accepteren een baan die onder valse voorwendselen wordt aangeboden. Vervolgens werken zij onder bedreiging van lichamelijk en geestelijk geweld. Ook de arbeidsomstandigheden zijn vaak erbarmelijk. Ze worden veelal tewerkgesteld in de prostitutie, maar ook in sectoren als de land- en tuinbouw, de horeca, de bouw en in de huishouding. Slachtoffers worden vaak opgezadeld met hoge schulden, soms zelfs verkocht. De Nederlandse wet spreekt in deze gevallen over mensenhandel, een ernstige schending van mensenrechten. Slachtoffers van deze mensenhandel leven in angst en onzekerheid. Zij betalen de prijs voor de vraag naar goedkope producten en diensten.

Nieuw gebedenboek 'Hoor mijn roepen'

Er is weer een boek uit met een verzameling gebeden uit de hele wereld, bijeengebracht door Jan Brock. Aanleiding voor de nieuwe bundel, die de titel *Hoor mijn roepen* kreeg, is het veertigjarig bestaan van de Nederlandse Missieraad en het eveneens veertigjarig jubileum van de encycliek *Populorum progressio*. De uitgave kost €5,00 en is te bestellen via de website *www.missieraad.nl*.

Jubileum Samen Kerk in Nederland (SKIN)

In november vierde de organisatie van migrantenkerken *Samen Kerk in Nederland* (SKIN) in Utrecht haar tienjarig bestaan. Centraal stond een dankdienst met het thema 'Samen onderweg, verbonden door de Geest'. 'Tien jaar SKIN is nog maar kort', zei dominee Rudy Polanen, scheidend voorzitter en voorganger van de Evangelische Broedergemeente. 'Het gesprek tussen de migranten en de *inboorlingen van Nederland* is nog maar nauwelijks begonnen. Of dit gesprek doorgaat, is afhankelijk van het antwoord op de vraag of de wil daartoe aanwezig is. Je moet het wel willen.' Hij riep de kerken op zich als een eenheid aan de samenleving te presenteren: 'We zijn geroepen deel te hebben aan het proces dat God zelf heeft ingezet: vrede en gerechtigheid brengen. We moeten onze van God gegeven taak vervullen in deze samenleving.'
In 1997 verenigden vijftien migrantenkerken zich in *Samen Kerk in Nederland* (SKIN). Zij kozen die naam om te benadrukken dat zij samen met de autochtone Nederlanders christen wilden zijn. Inmiddels zijn bij de organisatie zesenzeventig kerken en geloofsgemeenschappen aangesloten. Zij

vertegenwoordigen ongeveer vijfenzestigduizend leden. Vooral de laatste jaren neemt het aantal pinksterkerken toe. In totaal zijn er ruim zevenhonderdduizend christenmigranten in ons land, van wie ongeveer de helft rooms-katholiek is. Mevrouw June Becx is coördinator van SKIN.
Dominee Rudy Polanen, mede-oprichter van SKIN, overleed onverwacht op 21 januari 2008.

South moving North, klimaatverandering in de wereldkerk

De Nederlander is groot geworden met het beeld van de traditionele zendingsbeweging die van Noord naar Zuid gaat. Inmiddels heeft het zwaartepunt van de wereldkerk zich verplaatst van het noordelijk naar het zuidelijk halfrond. Terwijl veel kerken in Europa moeite hebben met overleven, ontwikkelen zich in Afrika, Azië en Latijns-Amerika snelgroeiende kerken. Het komt steeds vaker voor dat zendelingen uit verre landen naar Europa komen om het evangelie 'terug te brengen'. Wat betekenen deze ingrijpende verschuivingen voor de praktijk van zending en kerk-zijn in Nederland?
Eind september 2007 vond in Utrecht een tweedaagse conferentie plaats waarop de thematiek van de 'omgekeerde zending' werd uitgediept. Er waren ruim tweehonderd deelnemers. De eerste dag werd georganiseerd door de Nederlandse Zendingsraad (NZR), samen met de Evangelische Zendingsalliantie (EZA), de tweede studiedag met het Interkerkelijk Instituut voor Missiologie en Oecumenica (IIMO). De Schotse historicus en missioloog Andrew Walls, verbonden aan de universiteit van Edinburgh, vergeleek de situatie met die van de vroege kerk, waarbij christenen in de hellenistisch-Romeinse culturen nieuwe woorden en beelden zochten om het christelijk geloof uitdrukking te geven. 'Vandaag aan de dag is het christendom nog steeds door het westerse denken gedomineerd, maar dat wordt snel anders', zei Walls. Hij noemde het kenmerkend voor het christendom dat het zich verplaatst van cultuur naar cultuur. Het neemt een cultuur in bezit, en dan verdwijnt het naar andere gebieden. Verlies van territorium vond meestal niet plaats aan de randen, maar in het centrum. 'Jeruzalem was het eerste middelpunt, totdat de Romeinen het verwoestten. Toen kwam Rome, tot het moment dat de vandalen het plunderden. Constantinopel werd het brandpunt totdat moslims het onder de voet liepen. Noord-Europa nam de functie van bakermat over totdat het scepticisme van de verlichting het hart uit zijn erfenis wegsneed.' Maar bij ieder keerpunt wist het evangelie te ontsnappen. Het woord ging zijn eigen gang en wist in de neergang de oversteek te maken naar een tot dan toe onbekende cultuur. Walls ziet dit 'pelgrimage-principe' zich in de geschiedenis van het christendom steeds herhalen.
In de Bijbel ontdekte Walls dat iedere cultuur iets nieuws toevoegt aan het verstaan van Jezus Chris-

tus, zodat de 'volheid van Christus' zichtbaar wordt naarmate wij de rijkdom van onze verschillende gemeenschappen tezamen brengen. Iedere cultuur stelt weer andere vragen aan het evangelie. Nieuwe antwoorden op deze vragen werpen nieuw licht op de betekenis van Christus. De kerk van de tweede eeuw stelde filosofische vragen die nooit zouden zijn opgekomen bij de joden in Jeruzalem. De belijdenis van Nicea (vierde eeuw) is daarvan de vrucht. 'Als de christelijke traditie het gesprek aangaat met de oude culturen van Azië en Afrika, kan er een nieuw tijdperk van theologische creativiteit ontstaan, vergelijkbaar met wat wij in de eerste eeuwen na Christus gezien hebben.' Vandaag stelt Afrika vragen over toverij en geesten, die wij als kinderen van de verlichting niet weten te beantwoorden. Misschien leidt dat straks tot een dieper verstaan van de overwinning van Jezus over Satan en de machten van het kwaad.
In steeds weer andere contexten ontdekt men de waarheid en bevrijdende kracht van het evangelie. Dat is wat wij vandaag zien gebeuren. Van ons wordt onverminderd gehoorzaamheid gevraagd aan de zendingsopdracht. Andrew Walls maakt daarbij scherp onderscheid tussen 'proselitisme' en 'bekering'. Proselitisme is erop gericht de ander te maken zoals wij zijn. Bekering betekent dat je met heel je cultuur, met heel je hebben en houden, op Christus wordt gericht, je naar hem leert toekeren.
Er is een werkgroepje gevormd dat zich bezighoudt met de uitwerking van de conferentie voor de praktijk aan de basis. Via een groeimodel op kleine schaal wil men investeren in netwerken van 'interculturele koppels' in een aantal grotere steden: vriendschappen tussen predikanten en voorgangers uit 'autochtone' en 'allochtone' kerken, door elkaar regelmatig op te zoeken, vreugden en zorgen te delen, samen te bidden, aan kanselruil te doen en te zoeken naar vormen van missionaire samenwerking over poreuze kerkmuren en etnische grenzen heen.

Jan Sihar Aritonang en Freek Bakker, *On the Edge of Many Worlds*, Meinema, Zoetermeer 2006, 339 bladzijen, ISBN 978 90 211 4122 0, € 35,00

On the edge of many worlds (Op de rand van vele werelden) is de titel van het *Festschrift* voor professor dr. Karel Steenbrink. Het werd hem op 30 november 2006 aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar interculturele theologie aan de subfaculteit Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht. De titel verwijst naar de werelden van Steenbrink: de wereld van de katholieke congregatie van de Heilige Harten (ss.cc. of Picpus), waarbij hij intrad, de wereld van de islam en die van Indonesië. Hij maakte de stap van celibatair priesterschap naar de gehuwde staat en van Nederland naar Indonesië, waar hij islam doceerde aan een moslimuniversiteit.

Het *Festschrift* is verdeeld in zes delen en telt zesentwintig artikelen. Bakker en Muslih openen het boek met een beschrijving van leven en werk van Steenbrink. Dan volgen vier artikelen over theologie, inclusief de theologie van de religies. Elf artikelen gaan over Indonesië (de zending en de moslims in West-Java, anti-islamtraktaten in de negentiende eeuw, de geschiedenis van de Armeniërs in Indonesië en het Maria-bedevaartsoord in Noordmidden-Timor). Het vierde deel telt zes artikelen over de islam: de visie van de Koran op Jezus, een studie van het begrip Tawakkul bij Al-Ghazali, Al-Ghazali's visie op verzen over Jezus in het Nieuwe Testament, Hagar volgens de islam, een pleidooi voor een gemeenschappelijk getuigenis van moslims en christenen in een agnostische wereld en een artikel over de open grenzen tussen islam en hindoeïsme in Noord-India in de zeventiende eeuw. Het vijfde deel biedt bijdragen over een Engelse vrouw die lid werd van een Afrikaanse onafhankelijke kerk in Zimbabwe, over interculturele theologie en over de christelijke kunst van Alfred Thomas uit India. Tot slot geeft het boek een selectieve bibliografie van Steenbrink, met maar liefst 252 boeken en artikelen.

De volgende vragen komen in het boek aan de orde. Kun je als rooms-katholiek tegelijkertijd een goed moslim zijn? Steenbrink beantwoordt deze vraag positief. Aan het gebed in de moskee is niets waaraan een katholiek aanstoot hoeft

te nemen. Is Steenbrink rooms-katholiek? Volgens Fredrik Doeka, universitair docent in Kupang, was dat in zijn colleges over de islam niet merkbaar (211). Martin van Bruinessen (152-153) schrijft over de *pesantren Gontor* (kostschool voor de studie van de Koran) en geeft aan dat Steenbrink een onderzoek voorstelde naar een dubbellidmaatschap van christendom en islam. Dit is volgens mij nog niet gedaan. Hoe waarderen we het spreken van de Koran over bijbelse figuren als Hagar, Jezus en Maria? Is een gezamenlijk getuigenis van moslims en christenen mogelijk? Kunnen we de islam zien als een onafhankelijke versie van joods christendom? (23) Is het beeld van Jezus in de Koran van vergelijkbaar belang voor theologen als het Jezus-beeld in de geloofsbelijdenis van Nicea, dat van de unitariërs of van de evangelicalen? (23) Hoe beoordelen we nu de islamstudies van grootheden als Snouck Hurgronje, Max Muller en anderen? Mohammed Muslah (19-39) geeft een analyse van de ontwikkeling van een westerse benadering van de islam volgens Steenbrink. De studie hiervan kan voor moslims waardevol zijn, ondanks de vooroordelen. Steenbrink heeft, volgens Muslah, een belangrijke rol gespeeld in de wijziging van het paradigma van moslimstudies in Indonesië. Hij heeft 'school gemaakt'.
Twee bijdragen gaan in op de verhouding tussen de godsdiensten in Indonesië. Jan Aritonong, universitair docent in Jakarta, betoogt in een kritisch overzicht van recente wetgeving dat er sluipenderwijs shariawetgeving wordt ingevoerd, die onder meer aan de bouw van kerken beperkingen oplegt en het houden van kerkdiensten bemoeilijkt. Kees de Jong, evenals Steenbrink gehuwd priester van de Heilig Hart-congregatie, schetst een somber beeld van de godsdienstvrijheid in Indonesië. Er lijkt sinds 1998 een proces van verzuiling te ontstaan. Het boek is een verademing in het debat over de rol van de islam zoals dat gevoerd wordt door politici als Wilders en Verdonk. Steenbrink speelde en speelt een belangrijke rol in Indonesië bij het kweken van begrip voor westerse islamstudies. In Nederland ziet hij het kweken van begrip voor de islam als zijn taak, in een land dat met Indonesië als het Koninkrijk der Nederlanden tot 1949 de grootste moslimnatie van de wereld vormde. Het is niet mogelijk aan elke bijdrage recht te doen. Het boek *Op de rand van vele werelden* kan, nu religieuze tegenstellingen alleen maar lijken toe te nemen, een rol spelen in het ontstaan van wederzijds begrip. Het kan ook bevorderen dat je zelf voor het krijgen van begrip tot de rand durft te gaan.

— At Ipenburg

At Ipenburg is remonstrants predikant en was van 1995 tot 2002 univeritair docent in Jayapura, Indonesië.

Bart Lauvrijs, *Een wereld vol bijgeloof. Van abracadabra tot de zwarte kat*, Standaard Uitgeverij, Antwerpen 2007, 429 bladzijden, € 22,50

De Vlaamse godsdienstwetenschapper, kerkjurist en docent volksdevotie Bart Lauvrijs heeft een lijvig en prettig boek geschreven over de wondere wereld van het bijgeloof. Geen systematisch werk, maar wel een populaire encyclopedie van een schier eindeloze reeks handelingen, reacties en houdingen in ons dagelijks leven die wij bijgeloof noemen. Lauvrijs heeft dit alles geordend in veertien (neen, niet dertien!) thematische hoofdstukken, die alvast in een dertien (toch!) bladzijden lange inhoudsopgave aangekondigd worden. Het trefwoordenregister helpt de informatie over de honderden thema's die over de verschillende hoofdstukken verspreid ligt, samen te voegen. Zo krijgen we toegang tot allerhande historische achtergronden, culturele verbanden, bizarre en fantastische aspecten die ons gedrag, onze taal en onze fantasie mede bepalen, en die ons, bewust of onbewust, bepaalde bijgelovige handelingen laten verrichten. Dat bijgeloof heeft vaak betrekking op het verwerven van geluk en het afweren van ongeluk, risico's en bedreigingen. Het verwondert dus niet dat bijgeloof onder topsporters en liefhebbers van sport welig blijkt te tieren. Toch heeft sport geen eigen rubriek of referentie verworven in dit boek.
Zowel in de inleiding als in de luchtige besprekingen is de auteur zich ervan bewust dat bijgeloof moeilijk formeel te bepalen is. Overigens laat hij zich daarin vooral sturen door recente algemene encyclopedieën en doet hij nauwelijks beroep op de vakliteratuur, waarvan de standaardwerken niet eens vermeld worden. Ook blijken de lange bibliografische verwijzingen die de lopende tekst ontsieren, altijd weer onvolledig te zijn, en helpen ze ons niet te achterhalen wat de waarde en de betekenis van de gebruikte bronnen zijn. Lauvrijs heeft een goed verstaanbaar, informatief en onderhoudend boek geschreven, maar het blijkt niet zo wetenschappelijk onderbouwd te zijn als hij zich ten doel stelde. Het is echter niet van een aard om er je bijgeloof bij te verliezen. Integendeel.

— Frans Damen, missioloog

Buddha's lost children,
Mark Verkerk, 2006
(Independent Films)

In de Gouden Driehoek in het noorden van Thailand gaat de boeddhistische monnik Phra Khru Bah de dorpen langs. Ooit was hij kampioen thaiboksen, maar in de jaren negentig besluit hij monnik te worden. Men noemt hem vanwege zijn boksverleden 'de tijgermonnik'. De bevolking in de Gouden Driehoek is aanvankelijk wantrouwend. Het gebied is erg geïsoleerd, en er is nauwelijks onderwijs of medische zorg. Verder is de streek erg arm. Phra Khru Bah combineert de opvang van weesjongens en paarden die naar het slachthuis moeten. In zijn klooster 'Het Gouden Paard' zorgt hij samen met de kinderen voor de paarden. Na enkele jaren voegt Khum Ead, een boeddhistische non, zich bij hen.
De film laat zien hoe jongens die helemaal in zichzelf gekeerd zijn, zich langzamerhand openen voor wat er om hen heen gebeurt. Stille depressieve jongens beginnen te lachen, en het boksen geeft hun de kans om hun agressie kwijt te kunnen. En ondertussen krijgen ze onderwijs en goed te eten. Phra Kruh Bah leert hun dat het leven geen noodlot is, maar uit keuzen bestaat. Je bent zelf verantwoordelijk, ook als het gaat om drugsverslaving. Je kunt het verleden loslaten door hoop te putten uit de toekomst.
Wanneer het klooster langer bestaat, gaan de jongens met de tijgermonnik op pad. Ze brengen voedsel en dekens naar de dorpen en restaureren een tempel. Sommige jongens blijven lang in het klooster, andere maar enkele maanden. De tijgermonnik wil ze leren hoe ze met moeilijke omstandigheden kunnen omgaan.
Mark Verkerk is een jaar lang met Phra Kruh Bah opgetrokken. Het leverde een prachtige documentaire op, met fraaie landschapsbeelden. Het oranje van de gewaden komt bijna los van het beeld. Maar wat het meest aanspreekt, is de tijgermonnik zelf, bij wie in zichzelf gekeerde jongens geleidelijk aan mensen worden die weer gelukkig kunnen zijn.

— Freek Bakker

Freek Bakker is universitair docent interculturele theologie en hindoeïsme en boeddhisme aan theologische faculteit van de Universiteit Utrecht.

Mwami Pali,
The Lord is present, authentic songs from Zambia,2005,
verkrijgbaar bij de Nederlandse Zendingsraad, Utrecht (nzr@antenna.nl),
€15,00

In opdracht van de Doopsgezinde Zendingsraad gingen Jan Marten de Vries en Andrew Muwowo in Zambia op zoek naar plaatselijke kerkliederen voor *Menno's Global Songbook*. Ze hoorden er vele gezelschappen, maar een jongenskwintet uit het dorp Munyeke trok hun bijzondere aandacht. Hier geen 'westerse' gitaren, versterkers en keyboards, maar vijf stemmen en twee drums. De jongens zongen in de buitenlucht, en de vogels zongen mee. De Vries was zo onder de indruk van het kwintet dat hij ervoor zorgde dat ze voor de *Mennonite World Conference* in Bulawayo (Zimbabwe) werden uitgenodigd. Daar werden de opnamen gemaakt die op deze cd te vinden zijn. We horen vier stemmen in plaats van vijf, want de vijfde zanger kon niet komen omdat hij naar school moest. Gift Mudenda, Given Mudenda, Costern Sikwangala en Praise Sikwangala vormden het *boys' quartet from Munyeke*. De liederen werden in de openlucht onder een boom opgenomen, een perfecte studio voor deze pure Afrikaanse muziek. Vaak begint de muziek, naar goed Afrikaanse traditie, met één stem. Daarna vallen andere stemmen bij. De drums zorgen ervoor dat je al snel met je voet het ritme zit mee te tikken. De teksten worden gezongen in het Tonga. Het mooi verzorgde cd-boekje bevat een Engelse vertaling. Er staan dertien tracks op de cd. Ze getuigen van de vreugde van het evangelie. Zoals opnameleider Jan Marten de Vries zegt: 'Als je dit hoort, weet je je gezegend.'

— Dineke Spee

Dineke Spee is lid van de redactie van *TussenRuimte*.

april 2008 | Nieuwe Bijbelvertaling in sporteditie

Deelnemers aan en kijkers naar de Olympische Spelen in Peking kunnen in april een speciale sporteditie van De Nieuwe Bijbelvertaling aanschaffen: de *NBV Limited Sportedition*. Op de cover zal een atletiekbaan te zien zijn. De uitgave verschijnt zonder de apocriefe boeken.

10 april 2008 | Congres Bedevaarten

Op donderdag 10 april 2008 houdt *VNB Nationale Bedevaarten* – in samenwerking met het *Liturgisch Instituut* van de Universiteit van Tilburg, het *Titus Brandsma Instituut* en *Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing* – een congres in het kader van haar honderdvijfentwintigjarig jubileum. De titel is: *Aquero, bid voor ons! Lourdes als moderne bedevaartplaats.* In verschillende lezingen zullen vooraanstaande theologen en kerkhistorici spreken over onder meer het profiel van de moderne pelgrim, de rijke geschiedenis van de Lourdes-bedevaart, pelgrimage als uiting van hedendaagse katholieke geloofsbeleving en Lourdes en de rituelen van de moderne mens. Het congres vindt plaats in de aula van de Universiteit van Tilburg en zal duren van 10.00 tot 16.30 uur. Zie voor meer informatie *www.lourdes.nl*.

19/26 april 2008 | Koranexegese voor theologen

Aan bijbelexegese doen theologen genoeg. Koranexegese is hun uiteraard vreemd. Toch kent ook de islam een uitgebreide exegetische traditie. Die traditie staat in toenemende mate ter discussie. Moslims wordt verweten dat ze de Koran te weinig lezen in de context van de historische ontstaansgeschiedenis van de islam. Op 19 en 26 april 2008 is er in Kampen tijdens een tweedaagse cursus aandacht voor vragen als: Hoe zijn moslimexegeten te werk gegaan en hoe ligt de discussie vandaag de dag? Kunnen we de Koran lezen als een geschrift dat schatplichtig is aan Tawrat (Tora) en Injil (evangelie)? Kunnen we als christelijke theologen de Koran intertekstueel lezen vanuit onze eigen inbreng? Valt er iets te leren van koranteksten?
Zie voor het programma van de cursus *www.pthu.nl*. De kosten bedragen € 120,00.

24 april 2008 | Zestig jaar Israël

Op 24 april 2008 houden Kerk en Israël van de Protestantse Kerk in Nederland en de Katholieke Raad voor Israël van de rooms-katholieke kerk in Nederland, in samenwerking met het Overlegorgaan Joden en Christenen (OJEC), een symposium 'Tekens van hoop' bij gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de staat Israël. Met dit symposium willen de organisatoren aandacht besteden aan hoopgevende initiatieven die gericht zijn op vrede en vreedzaam samenleven die in Israël en de Palestijnse gebieden zijn ontstaan ondanks de druk van een voortdurende politieke onzekerheid. Zie voor informatie en opgave *www.kri-web.nl* of *www.pkn.nl/kerk&israel*.

15 mei 2008 | Heilige huisjes

Het jaar 2008 is een dubbel feestjaar. Europa viert het *Jaar van de interculturele dialoog*, en Nederland zijn *Jaar van het religieus erfgoed.* Het Europese initiatief wijst op het belang van religies en hun onderlinge gesprek in de moderne samenleving. Om daarover verder na te denken houden de *Stichting Islam en Dialoog* en de *Faculteit Katholieke Theologie* van de Universiteit Utrecht op donderdag 15 mei 2008 het symposium Heilige huisjes. Deskundigen,

studenten en aanwezigen kunnen met elkaar in gesprek gaan over de paradox van de godshuizen. Locatie: Van Lier en Eggink-zaal, Utrecht; kosten: 7,50. Zie voor meer informatie en aanmelding *www.luce.nl.*

17 mei 2008 | Jansje van de doopsgezinden

Op 17 mei 2008 opent staatssecretaris Jet Bussemaker om 14.00 uur een bijzondere winkel in Haarlem: *Jansje*. Het is een hippe geschenkenwinkel, met alles op het gebied van kleding, eten en drinken. *Jansje* is een initiatief van de Doopsgezinde gemeente Haarlem en *De Hartekamp-groep* (instelling voor geestelijke gezondheidszorg in Heemstede). Cliënten van de Hartekamp-groep zullen als verkoper in de winkel optreden.
Jansje van Goor (1 maart 1834 - 8 februari 1880) was, zoals dat toen heette, zwakbegaafd. Haar vermogen van *f* 253,01 werd nagelaten aan de Doopsgezinde Gemeente en ondergebracht in het Fonds Jansje van Goor. In deze tijd zou de doopsgezinde Jansje zeer wel cliënt van de Hartekamp geweest kunnen zijn.

29 mei 2008 | Kerkplanting

Kerkplanting mag weer. Was het thema lange tijd taboe, vandaag zoeken oecumenici en evangelischen uit een groot aantal organisaties eensgezind naar nieuwe vormen van christelijke presentie op plekken waar evangelie en kerk verdwenen zijn. Op 29 mei 2008 vindt aan de Christelijke Hogeschool Ede een conferentie plaats, waar de Engelse mennoniet en expert in gemeentestichting Stuart Murray hoofdspreker is. De Nederlandse Zendingsraad geeft daaraan op 26 september een vervolg door aandacht te vragen voor ervaringen van gemeentestichting in de marginaliteit van de grote steden. Hoe ontwikkelen zich christelijke gemeenschappen zonder kerkgebouw en met een minimum van organisatie?

15 juni 2008 | Veertig jaar Raad van Kerken

De viering van veertig jaar Raad van Kerken in Nederland begint op 15 juni met een estafette van oecumenische vieringen vanuit vier hoeken: Groningen, Noord-Holland, Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg. De tochten eindigen op 21 juni in Utrecht. Daar is een feestelijke slotviering. Zie ook *www.raadvankerken.nl.*

4 april - 29 juni 2009 | Terwijl de wereld draait

Van vrijdag 4 april tot en met zondag 29 juni 2009 vindt in Roermond een bijzondere tentoonstelling plaats die het Nederlandse kartuizerleven tot onderwerp heeft en die deze orde vanuit nationaal en internationaal perspectief belicht. In de tentoonstelling zal niet alleen veel aandacht worden besteed aan de diverse Nederlandse kloosters, kloostergebouwen en hun geschiedenis, maar ook aan de rijke verscheidenheid in kunst- en gebruiksvoorwerpen die hier door de eeuwen heen deel van hebben uitgemaakt. Zie voor meer informatie *www.kartuizers.nl*.

8-13 april 2009 | Jong Europa

Van 8 tot 13 april 2009 is het tijd voor *Youth Mission Mobilisation in Europe*. Het thema van deze Europese jongerenconferentie is 'Inspiring a missional life style among young Europeans'. De conferentie wordt gehouden in Oldenburg (Duitsland). Zie voor meer informatie *www.mission-net.org*.

TussenRuimte 2008 | 2
Religie en geweld

Sinds 11 september 2001 staan godsdiensten volop in de belangstelling van (westerse) overheidsinstanties, niet-gouvernementele organisaties en academische instituten. Vooral de vraag of godsdiensten een gewelddadig potentieel bezitten, komt aan de orde.
Er zijn grofweg twee posities te onderscheiden, die elkaar overigens niet uitsluiten.
De eerste positie is momenteel vooral politiek liberaal (vroeger politiek links) en benadrukt de principiële gewelddadigheid van het fenomeen godsdienst.
De tweede positie beschouwt godsdienst als een instrument van vrede.
Interessant is dat de meeste godsdiensten niet zozeer de ene positie krachtig kunnen maken *tegenover* de andere. Veeleer gooit, afhankelijk van verschillende situaties in verschillende contexten, dezelfde godsdienst soms olie op het vuur van het geweld, en is zij soms een instrument voor het brengen van vrede, zoals in Zuid-Afrika. Soms ook heeft godsdienst een januskop, met twee gezichten, brengt zij vrede waar zij eerder (mede) aanleiding was voor geweld, zoals in Kosovo. Meestal echter is godsdienst verbonden met thema's als etniciteit, culturele identiteit of traditie, en laat zij zich gemakkelijk meesleuren of stilleggen wanneer zich een crisis voordoet in een van deze sociale ruimtes, zoals in Rwanda.
TussenRuimte 2008 | 2 (juni 2008) wil verschillende aspecten van dit thema naar voren brengen. Het richt zich hierbij vooral (maar niet uitsluitend) op de christelijke godsdienst, die zowel bronnen van geweld als bronnen van vrede kent. De nadruk van het nummer ligt op het inzichtelijk maken van de thematische problematiek.

— Lucien van Liere, themaredactie

TussenRuimte 2008 | 3 (september 2008) zal gewijd zijn aan 'Religie en pelgrimage'; nummer 2008 | 4 (december 2008) heeft 'Religie en rampen' als thema.